

CASTELLBISBAL

UNA HISTÒRIA POTA-ROJA
De l'antiguitat al 1979

AJUNTAMENT DE CASTELLBISBAL

Edició

Ajuntament de Castellbisbal

Direcció del projecte

Servei d'Arxiu i Gestió Documental de l'Ajuntament de Castellbisbal – Arxiu Municipal de Castellbisbal

Realització editorial

Som⁹

Direcció científica

Àngel Casals Martínez

Autors dels textos

Àngel Casals Martínez, Carles Buenacasa Pérez, Isaac Àlvarez Brugada, Joan Pons Alzina, Joan Ramon Triadó Tur, Jordina Sales i Carbonell, Josep Pich i Mitjana, Maria Soler Sala, Víctor López Mirabet

Recerca d'imatges

Víctor Jurado Riba

Disseny gràfic i maquetació

Enric Adell

Revisió lingüística

Arnau Cònsol, Laura Llahí i Francesc X. Navarro

Procedència de les imatges

Ajuntament de Castellbisbal, Arqueociència, Arxiu Capitular de Barcelona, Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, Arxiu Diocesà de Barcelona, Arxiu Històric del Bisbat de Sant Feliu de Llobregat (Fons Arxiu Parroquial de Sant Vicenç de Castellbisbal), Arxiu Fotogràfic de Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Arxiu Municipal de Castellbisbal, Arxiu Municipal de Gelida, Arxiu Nacional de Catalunya, Biblioteca Central de Terrassa, Biblioteca de Catalunya, Biblioteca Nacional de España, Biblioteca Virtual de Defensa, Carles Buenacasa, Generalitat de Catalunya, Giancarlo Francone, Google Books, Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, Jesús Vico Subastas, Jordi Gibert Rebull, *L'Esquella de la Torratxa*, *La Actualidad*, *La Campana de Gràcia*, Mar Rovira, Museu de Badalona, Museu de la Pagesia de Castellbisbal, Museu de Terrassa, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Natàlia Salazar, Quim Roser, Rafael Català, Ton Duran Rabella, Universitat de Barcelona, Pavelló de la República, Wikimedia Commons.

Impressió i enquadernació

Dilograf SL – Cornellà de Llobregat

El llibre ha estat compaginat amb les tipografies *Calluna* i *Calluna Sans*. Imprès sobre paper Magno Satin de 115 g certificat PEFC i FSC. El color de la portada i dels títols està inspirat en el color Pantone 492 corresponent al color de les argiles del terme municipal.

Primera edició: abril 2022

© de l'edició: Ajuntament de Castellbisbal. Arxiu Municipal de Castellbisbal

© dels textos, els seus autors

© de les fotografies i reproduccions de documents, els seus autors i centres d'arxiu corresponents

En cas de detectar qualsevol error en l'autoria de les fotografies o contingut del text es pot comunicar per escrit a l'editor per corregir-ho en edicions posteriors.

Dipòsit legal: B 3707-2022

Castellbisbal, una història pota-roja

De la prehistòria fins a l'antiguitat tardana

AJUNTAMENT DE CASTELLBISBAL

VOLUM 1

De la prehistòria fins a l'antiguitat tardana

CARLES BUENACASA PÉREZ

(Barcelona, 25 de juny de 1970) és doctor en Història Antiga per la Universitat de Barcelona i professor agregat al Departament d'Història i Arqueologia de la Facultat de Geografia i Història (UB). Les seves principals línies de recerca són la Roma clàssica i el primer cristianisme. És autor de diversos articles i llibres tant de tarannà didàctic com de recerca. Recentment ha publicat “Esplendor y ocaso de Roma: apogeo, crisis y decadencia del Imperio” (Barcelona: Shackelton, 2021).

JORDINA SALES CARBONELL

(Barcelona, 2 d'octubre de 1971) és doctora en Història Antiga per la Universitat de Barcelona. La seva recerca principal s'ha fixat en el període cronològic de l'antiguitat tardana, on fa recerca en diversos aspectes relacionats amb la cristianització primerenca, tot, posant el focus sobre l'espai. Per això, es dedica sobretot (encara que no exclusivament) a investigar aspectes arqueològics d'aquesta apassionant antiguitat tardana. És autora del llibre *Las construcciones cristianas de la Tarraconensis durante la antigüedad tardía: topografía, arqueología historia* (Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2012).

Antiguitat

A l'antiguitat, l'actual terme municipal de Castellbisbal, d'uns 31 km² d'extensió, no va constituir mai una entitat urbana en si mateix. No obstant, encara que les evidències siguin un pèl escasses, el seu territori sí que sembla haver estat habitat des dels temps prehistòrics. Sens dubte, aquesta realitat va ser una conseqüència de l'estratègica ubicació geogràfica del terme, situat dalt d'uns turons que protegien qualsevol hàbitat que s'ubiqués al seu cim i, al mateix temps, li oferien un bon control visual sobre la plana circumdant. I sempre tenint molt present la seva proximitat al Llobregat i el fet que, al peu d'aquests turons, passava una antiquíssima via comercial (la Via Heraclea) que travessava la Depressió Prelitoral i creuava el riu just en aquest punt. Per últim, també hi degué influir el tràfic comercial que, gràcies a la navegabilitat del riu fins a aquest punt, era possible entre Castellbisbal i el delta.

Podem imaginar, però, que els primers pobladors de la prehistòria, ara fa diversos milers d'anys, no es van instal·lar d'una manera permanent en aquest indret. Segons tots els indicis, es tractaria de grups humans molt reduïts que no produïen el seu aliment, sinó que l'obtenien de la natura. Dedicats a la cacera i a la recol·lecció de les plantes i fruits que produïa el medi, això els obligava a una vida nòmada que només els permetia residir a Castellbisbal durant temporades curtes i eventuais. A la llarga, aquestes comunitats caçadores-recol·lectores van acabar adoptant un mode de vida agrícola i això els va dur a un mode de vida més sedentari. Ara bé, els indicis de la materialització d'aquest procés a la zona de Castellbisbal són molt febles i només se'n pot parlar com a hipòtesi.

El primer assentament estable al territori del terme municipal dataria de l'època ibèrica (s. VI-II aC). Segons els resultats d'una prospecció superficial duta a terme l'any 2019 al vessant occidental del turó de la Gatxarella, es pot hipotetitzar l'existència en aquest punt d'una petita fortalesa ibèrica. Una teoria que esdevé força plausible si tenim en compte que l'emplaçament era idoni a causa de la seva ubicació estratègica, en alçada i a la confluència del riu Llobregat amb la riera de Rubí. De fet, la resta de poblats ibers que s'han localitzat al curs baix del Llobregat es troben situats en llocs igualment estratègics a l'hora de controlar el territori i les vies que els creuaven.

Aquest petit centre ibèric hauria adquirit una certa prosperitat gràcies a les seves relacions comercials amb els pobles colonitzadors que van arribar a Catalunya procedents del Mediterrani Oriental, sobretot, a partir del s. VI aC. L'activitat de mercaders fenicis (instal·lats a Cadis des del 1000 aC) està ben documentada a la zona del delta de l'Ebre (Aldovesta), a l'Empordà (Ullastret) i a la desembocadura del Llobregat. Tenint en compte el tràfic comercial que es desenvolupava al llarg d'aquest riu des d'èpoques molt remotes, podem imaginar que els habitants ibèrics del territori de Castellbisbal van aprofitar per vendre als orientals els seus excedents agrícoles. A partir del s. VI aC, la instal·lació dels grecs a Empúries va permetre als habitants de la zona de Castellbisbal un major ventall de relacions comercials en iniciar tractes amb els nouvinguts, sobretot, tenint en compte que la Via Heraclea comunicava el seu territori d'una manera molt directa amb les planes de l'Empordà on s'havia fundat la colònia. A més, cal no oblidar que un cop arribada a Castellbisbal, la Via Heraclea trobava un lloc molt idoni per travessar el Llobregat aprofitant l'estretor del seu cabal en aquest punt, que avui dia separa els municipis de Martorell i Castellbisbal. Malgrat que no hi ha indicis de l'existència d'un pont anterior al de la fàbrica romana, res no impedeix pensar que la via continuava vers Tarragona per sobre d'un primitiu pont de fusta o que, potser, existia un servei de barques per a transportar les mercaderies d'una riba a l'altra.

Els grecs van portar amb ells la vinya i, per tant, podem imaginar que va ser aleshores que aquest conreu es va introduir a la zona de Castellbisbal, tot iniciant-se la tradició vinícola que, des de sempre, ha caracteritzat l'activitat agrícola del territori. A partir d'aleshores, els habitants de Castellbisbal van poder oferir als grecs i als fenicis el vi que ells produïen i, també, altres productes que els arribaven a través del Llobregat, especialment la sal de Cardona. La presència d'un embarcador a l'estrep oriental del pont fa pensar que Castellbisbal era un punt en què les mercaderies de la Catalunya interior s'embarcaven cap al delta del Llobregat, on serien adquirides tant per comerciants fenicis com grecs. Però, al mateix temps, també podem suposar que aquest embarcador funcionaria com el lloc d'arribada de mercaderies gregues i fenícies que, un cop desembarcades, s'adreçarien per via terrestre cap a les contrades de l'interior.

El s. III aC va veure l'arribada d'un tercer poble colonitzador: els romans. No obstant, no hi ha cap indici de la seva presència i activitat al territori de Castellbisbal fins als darrers vint anys del s. I aC, moment en què, a partir de diversos indicis, podem detectar

que el territori castel·lisbalenc atreu l'atenció de l'emperador August. Aquest interès es detecta per tot un seguit d'actuacions que coincideixen en el temps i que podem interpretar com una maniobra per a millorar la gestió romana de tot el Pla de Barcelona: en primer lloc, la remodelació de la Via Augusta; en segon lloc, la construcció del Pont del Diable; i, en tercer lloc, la fundació de Bàrcino. Totes tres estratègies estan profundament relacionades i tenien com a objectiu racionalitzar la producció agrícola del territori al voltant de Bàrcino, intensificar la seva dedicació vinícola i facilitar-ne el seu trasllat cap al port de Montjuïc per a comercialitzar-la.

Els romans van organitzar l'explotació agrícola del territori castel·lisbalenc entorn d'un conjunt de vil·les dedicades a la producció vinícola, d'entre les quals cal anotar Can Pedrerol de Baix, Ca n'Esteper, Can Riquer i Can Canals. A més, tot i que es trobi al terme del Papiol, resultaria lícit afegir-hi també Can Tintorer, per l'estreta col·laboració que es va establir entre aquesta vil·la i, com a mínim, la de Can Pedrerol de Baix. Tots aquests centres rurals van ser actius, com a mínim, fins als s. I-II dC. Les restes arqueològiques documentades permeten testimoniar tota la infraestructura per a premsar el raïm i fer envellir el most.

A partir del s. IV, Castellbisbal fou objecte del mateix procés de cristianització que caracteritza el període de l'antiguitat tardana a tot Catalunya (s. IV-VIII). Castellbisbal, però, no es va constituir en la seu de cap bisbat, sinó que formava part de la diòcesi de Barcelona. A nivell arqueològic, el fenomen de la cristianització va comportar, principalment, la instal·lació de centres de culte cristià a Ca n'Esteper i a Can Pedrerol de Baix. També són molt interessants, en aquest sentit, els columbaris de Can Nicolau de Dalt i de Ca n'Ametller, excavats a les parets rocoses de la riera de Salzes. Segons la nostra interpretació, es tractaria d'uns eremitoris excavats en una regió apartada buscant la solitud que els oferia aquest medi agrest, a imitació de les construccions eremítiques, molt semblants a les de Castellbisbal, que es feien a Orient contemporàniament.

Carles Buenacasa

1. Castellbisbal a l'època prerromana

1.1. Quatre apunts de geografia

Per començar, cal tenir ben present que, a l'antiguitat, l'actual terme municipal de Castellbisbal, d'uns 31 km² d'extensió, no constituïa cap entitat per si mateix¹. Ara bé, ja en aquella època, i malgrat que la divisió comarcal de 1936 l'integrés al Vallès Occidental, la seva ubicació geogràfica –plenament integrat dins el curs baix del Llobregat– i les dinàmiques històriques i econòmiques de la Catalunya antiga –sobretot després de l'arribada de grecs i romans–, el territori funcionava com una extensió del Pla de Barcelona i estava molt més abocat a les comunicacions cap al delta del Llobregat que cap a l'interior. No és casual que s'hagi pensat, com tindrem ocasió de qüestionar més endavant, que l'arc que decora l'accés oriental al Pont del Diable (que avui dia pertany al territori de Castellbisbal) servís, segons la hipòtesi més estesa, per marcar el límit del municipi de Bàrcino respecte del de Tàrraco (del qual ja depenia el solar on s'alça la vila de Martorell). Tot i l'existència de troballes al territori de Castellbisbal corresponents a èpoques anteriors a la fundació romana de Bàrcino (s. I aC), cal reconèixer que són molt escasses, disperses i poc representatives.

Des d'una perspectiva geogràfica, el territori de Castellbisbal s'ubica a la Depressió Prelitoral, just als límits amb la Serralada Litoral. S'hi distingeixen dos sectors geogràfics clarament diferenciats: la zona situada al nivell del Llobregat, tradicionalment dedicada als conreus fins que van començar a proliferar els polígons industrials; i la que constitueixen les terrasses fluvials que voregen el curs del riu i defineixen turons com el de les Forques (171 m), el de la Verdolaga (177 m), el de les Guàrdies (159 m) o el de les Garses (145 m). Va ser en aquest darrer, precisament, on, a l'edat mitjana, van instal·lar-se el castell i la primera vila.

La ubicació del castell sobre aquest promontori és fàcil d'explicar: la perspectiva visual que es té des d'aquest turó sobre la vall del Llobregat el va convertir en un punt molt estratègic, sobretot des de la construcció del Pont del Diable, que va dinamitzar les activitats comercials per tot el territori de Castellbisbal. És més: l'erosió produïda al llarg dels segles pels nombrosos torrents i rieres de la zona, en la seva obstinació per desguassar al Llobregat, ha deixat profunds talls als marges d'aquestes terrasses fluvials –de composició argilosa–, de manera que la vida era molt més fàcil al capdamunt dels turons. Precisament, aquests torrents i rieres són els que, històricament, han delimitat els confins de Castellbisbal: per llevant, la riera de Rubí el separa de la població homònima, junta amb els torrents de Ca n'Esteper i de Can Canyadell; pel sud-est, és el torrent de Can Balasc que fa de límit amb Sant Cugat del Vallès; pel nord, la riera del Morral del Molí estableix la separació amb Abrera en el seu tram final. I, per ponent, la frontera amb Martorell passa pel mig del Llobregat, motiu pel qual el Pont del Diable està dividit entre ambdós municipis.

El Rubricatus, protagonista de la història antiga de Castellbisbal

El riu Llobregat, que neix a Castellar de N'Hug, a la serra del Cadí, i té un recorregut total de 170 km en direcció nord-sud fins a la desembocadura, va ser batejat com a *Rubricatus* pels romans (el nom que li donaven els ibers ens és desconegut, fins ara), a causa del color vermellós de les seves aigües. I és que, des de les seves fonts i en diversos punts del recorregut, travessa zones de terres argiloses que arrossega fins a la desembocadura. De fet, l'actual delta del riu ha avançat sobre el mar gràcies a l'acumulació de sediments provocada pel poc pendent del riu en el seu tram final. A l'antiguitat, els terrenys que avui dia ocupen l'aeroport i la ciutat del Prat estaven en ple Mediterrani (*Mare Nostrum*, per als romans).

Avui, la conca hidrogràfica del riu ocupa 5.110 km² i el delta, uns 90 km². Pel camí, rep l'aigua de diversos afluents, torrents i rieres, com ara el Cardener, l'Anoia i la riera de Rubí, i s'engorja en tres punts: al congost de Fígols (a Cercs), al de Cairat (entre Monistrol de Montserrat i la Puda) i al de Martorell; just abans, el riu passa sota el Pont del Diable. Actualment, el seu cabal mitjà a l'alçada de Castellbisbal s'aproxima als 22 m³/s, però varia segons els anys. Per causa del seu règim pluvionival, les aigües més altes arriben al seu punt màxim els mesos de maig i d'octubre-novembre.

Malgrat la proliferació de polígons industrials i d'urbanitzacions durant la segona meitat del s. xx, el paisatge rural tradicional s'ha mantingut en la major part del territori castellsbisbalenc: els conreus de vinya i de cereal implantats pels pobles colonitzadors encara són ben vius. Van ser, sobretot, els veterans de les guerres càntabres d'August (s. I aC), autors materials de la fundació de Bàrcino, els responsables de racionalitzar la producció agrícola del Pla de Barcelona intensificant-hi la dedicació vinícola i construint infraestructures com el Pont del Diable per facilitar els intercanvis comercials.

1.2. Les evidències d'època prehistòrica

Tal com es constata a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya², les troballes prerromanes al territori de Castellbisbal són poc abundants, però aporten informació molt interessant sobre la gran evolució del paisatge en aquestes contrades. Situem-nos al miocè inferior, ara fa 18.000.000 d'anys: el nucli de Castellbisbal que

Panoràmica del sector fluvial que es domina des del turó del castell. Fotografia de: Jordi Gibert Rebull.

avui ocupa la urbanització Costablanca era una zona enfonsada topogràficament on l'aigua dels torrents locals s'entollava. És a dir: un hàbitat lacustre semblant a la regió dels grans llacs africans, amb un clima subtropical o tropical (càlid i sec) de sequeres que podien durar fins a nou mesos i unes temperatures que es mantenien entre els 20°C i els 25°C de mitjana. Per això, a les regions més àrides predominaven les acàcies i les mimoses, mentre que a les zones de ribera, més humides, hi abundaven els joncs i les palmeres. Al Canyet i al Fallol hi havia una zona de boscos, poc densos, que s'alineaven seguint els cursos d'aigua: hi creixien ficus i arbres de la família del roure, l'alzina i el llorer.

S'han recuperat fins a 31 espècies de flora fòssil i, és clar, restes de fauna que ens indiquen que per aquests verals vivien tortugues i diverses espècies de mamífers: elefants, cavalls nans, rinoceronts, cérvols, porcs, conills, llebres i diversos tipus de carnívors (principalment gossos, ossos i linxs). Al jaciment paleontològic del turó de les Forques també han aparegut restes d'onze tàxons (o grup d'organismes amb trets similars) corresponents a rosegadors, artiodàctils, insectívors i lagomorfs.

Uns dos milions d'anys més tard, com a conseqüència de l'augment del nivell del mar i de l'enfonsament de la fossa del Vallès-Penedès, tota la regió que avui

Els ponis de Castellbisbal

L'espècie equina documentada a Castellbisbal (*Anchitherium aurelianense*) a l'època del Miocè Inferior es tractava d'uns cavalls nans força semblant als ponis actuals. Procedia de l'Amèrica del Nord i, durant el Miocè, es va estendre per l'Àsia i Europa; avui dia està extinta. D'uns 60 cm d'alçada, podem imaginar, per la forma de les seves dents, que la seva dieta estava basada, fonamentalment, en fulles seques, en lloc de l'herba de les pastures dels cavalls actuals. La seva peülla tampoc no era com la dels equins moderns i, en lloc d'un únic unglet, en tenia tres. De totes aquestes característiques es pot deduir, en conseqüència, que la seva vida estava molt adaptada als boscos més que a una vida en llibertat galopant cap a l'horitzó per prats vastos i verds.

Detall de l'unglet de l'*Anchitherium aurelianense* conservat al Museu de Ciències Naturals de Berlín. Font: Wikimedia Commons.

comprèn els municipis de Martorell, Castellbisbal, Rubí, el Papiol i Cerdanyola es va inundar i va quedar submergida sota un mar poc profund: una badia d'aigües càlides i clima subtropical. A les Escletxes i a Can Puig, del Papiol, s'hi han documentat les restes d'un escull coral·lí isolat. En aquest període, les restes òssies de les excavacions al jaciment del Canyet ens parlen d'uns altres habitants: tortugues de mida considerable (comparables a les de les illes Galàpagos) i dues espècies diferents d'elefants, la *Gomphotherium angustidens*, semblant a l'elefant asiàtic, de menys de 3 m d'alçada, crani allargat, trompa curta i la particularitat de tenir quatre incisius desenvolupats en forma de defenses (dos al maxil·lar superior i dos a la mandíbula); i la *Deinotherium sp.*, que era més gran –arribava als 4 m–, s'alimentava de vegetals durs i unes defenses formades per dos incisius a la mandíbula que es corbaven cap avall i cap enrere.

Altres restes recuperades ens informen de l'existència de rinoceronts, ossos bruns, porcs, martes i algunes espècies d'artiodàctils avui dia desaparegudes. La presència de fauna africana a la península Ibèrica s'explica perquè, al període Miocè, es va obrir un corredor que comunicava Àfrica i Europa, cosa que va afavorir l'intercanvi de fauna i va comportar una gran diversitat d'ecosistemes continentals.

Al cap d'un milió d'anys, ja situats al Messinià, la dessecació de la Mediterrània en un llarg procés que va durar uns deu milions d'anys va fer que el mar desaparegués. L'espai que, per aquests contorns, va emergir llavors de les aigües va ser ocupat pel riu Llobregat. En aquells temps, ara fa uns cinc milions d'anys, la desembocadura del riu era en un golf que arribava fins a la rodaliadel turó de la Gatzarella. És d'aquesta època que daten les set dents, la vèrtebra i el tros de costella d'un llop, atribuïts al Plistocè i apareguts al jaciment paleontològic de Can Pedrerol de Baix. I, també a aquest moment històric caldria atribuir les restes corresponents a una defensa de mamut que es va trobar a l'altre costat del Llobregat, ja en territori de Martorell (al jaciment paleontològic de la Font del Mamut), una espècie que es va fer habitual al continent europeu fa uns 4,5 milions d'anys.

Per rastrejar la presència humana a la zona, constatada per les restes materials trobades als jaciments del Canyet, el turó de les Guàrdies i el de la Verdolaga, cal fer un salt cronològic molt important. Les més antigues de totes daten d'entre 90.000 i 33.000 anys, en temps del paleolític mitjà. Es tracta d'unes peces tallades, la majoria de sílex, identificades al jaciment del Canyet (als peus del turó de la Gatzarella i dins la propietat de Can Pedrerol de Baix), en una zona orientada cap al sud i en unes terrasses fluvials situades just abans de la confluència entre la riera de Rubí i el Llobregat. Són 33 peces recuperades a partir de prospeccions superficials sobre el terreny que segurament corresponen a un campament a l'aire lliure i de caràcter temporal. A més d'una gran quantitat d'ascles utilitzades per a fabricar eines destinades a activitats domèstiques i de cacera, destaca un *chopping tool* de cornubianita i un magnífic nucli de cristall de roca tallat segons la tècnica Levallois. S'usava per a obtenir petits fragments lítics (ascles) que es podien emprar

com a puntes de fletxa. La teoria més probable és que aquest conjunt de peces el deixés un grup nòmada de caçadors-recol·lectors que, durant un temps, va circular per la zona a la recerca de recursos alimentaris. No és forassenyat pensar que un dels seus objectius fossin mamuts com el que va aparèixer al jaciment martorellenc esmentat més amunt.

És molt possible que les restes aparegudes l'any 1965, durant els moviments de terres al turó de les Guàrdies per a instal·lar una antena de comunicacions i asfaltar la zona pertanyent al polígon industrial Agripina, siguin d'aquesta mateixa època. Però les obres van desvirtuar (si no destruir) totalment el jaciment i, avui per avui, no es pot identificar amb certesa qui eren els seus ocupants, ni molt menys quin tipus de vida duïen. Ara bé, atesa la proximitat entre aquest jaciment i el del Canyet, es pot plantejar la hipòtesi que l'un i l'altre fossin els campaments base d'una mateixa comunitat humana prehistòrica que practicava el nomadisme pel territori de Castellbisbal caçant i recol·lectant aliments.

Sigui com sigui, no va ser fins uns 30.000 anys més tard, segons les dades arqueològiques que es coneixen al dia d'avui, que va produir-se una nova ocupació humana. Aquest cop, de caràcter permanent, com evidencien les restes d'uns enterraments col·lectius datats cap al 3000 aC, ja en temps prehistòrics recents. A més de dos fragments ceràmics d'un vas de perfil corbat, van localitzar-se les restes humanes més antigues en el territori de Castellbisbal: cranis i alguns ossos. La troballa va produir-se a mitjan s. xx, en un dels pendents del turó de la Verdolaga i, malgrat que el seu descobridor va atribuir-los a l'Eneolític (període que també es coneix com "Edat del Coure"), més recentment alguns investigadors n'han posat en dubte la cronologia. Sobretot perquè la descoberta va fer-se en un context accidental i no científic, i actualment ni les restes dels ossos, ni les de la ceràmica són localitzables, de manera que no es poden estudiar ni catalogar amb precisió. A més, el turó ha estat molt afectat al llarg dels darrers anys per l'extracció de terres destinades a la construcció del talús de l'AP-7, així que és fàcil pensar que el jaciment està totalment destruït i no es podrà estudiar en futures prospeccions arqueològiques.

A partir d'aquestes dades es pot afirmar, doncs, que les evidències sobre habitatge humà durant la prehistòria, al territori municipal de Castellbisbal, són escassíssimes i mal conegudes. Només amb l'ajut de noves excavacions es podrà perfilar un panorama més complet que doni respostes als interrogants que, avui per avui, ens plantejem sobre la natura, la cronologia i el *modus vivendi* dels primers habitants d'aquesta zona. No obstant això, per tal de cobrir aquest buit d'informació, es pot fer un paral·lisme amb el que passava a la resta de Catalunya en aquells mateixos temps. Així, podem imaginar que, a la zona de Castellbisbal, fins a l'arribada de fenicis i grecs (s. vii-vi aC), les comunitats nòmades de caçadors-recol·lectors típiques del paleolític, van evolucionar a poc a poc cap a la vida neolítica, mentre es familiaritzaven amb les tècniques agrícoles que caracteritzen aquest període. Per tal de conrear els camps, aquests grups humans itinerants es van sedentaritzar

Les eines paleolítiques i el mode de vida dels primers éssers humans

Durant mil·lennis, les comunitats humanes del període paleolític van dur un tipus de vida caçador-recol·lector. Això vol dir que no produïen cap dels seus aliments, sinó que depredaven el medi fins a exhaurir-lo i que, per tant, estaven obligades a dur una vida nòmada. Per aquest motiu, l'utillatge que els calia era molt simple i, bàsicament, estava relacionat amb quatre activitats: la cacera, la pesca, el desossat de les peces i l'aprofitament de les pells. Els estris més habituals, en conseqüència, eren: puntes de llança, arpons, hams, ganivets, raspadors, punxons i agulles per a cosir. Els materials emprats per a fabricar-los eren l'os dels animals que caçaven i, sobretot, la pedra. De fet, aquesta es podia tallar de diverses maneres per tal d'aconseguir els diferents tipus d'objectes. Una de les produccions més habituals és el *chooping tool*, un còdol tallat rudimentàriament amb l'extracció de dues o tres ascles per tal de proporcionar-li una aresta tallant. Una talla una mica més complexa era la Levallois, que anava extraient les ascles d'un nucli dur des de la perifèria del nucli vers el centre. L'aspecte final del nucli s'assembla a la closca d'una tortuga.

Els fenicis i la fundació de Cadis

Tot i que existeixen indicis molt febles sobre l'arribada de mercaders procedents del Mediterrani Oriental al sud-est de la península Ibèrica en una cronologia de mitjans del segon mil·lenni aC, els primers pobles comerciants que podem identificar de manera incontestable són els fenicis, els antics habitants del Líban. Aquests van arribar a la zona de l'estret de Gibraltar cap a final del segon mil·lenni aC i van obrir rutes marítimes estables i freqüents entre Orient i Occident que utilitzaven com a base de repostatge l'illa d'Eivissa. Les fonts antigues asseguraven que Gadir (Cadis) fou la seva primera colònia a Occident i que la van fundar entorn del 1200 aC, però l'arqueologia no ha aconseguit verificar aquesta cronologia tan antiga.

El principal objectiu de la colonització fenícia a la península Ibèrica foren els dipòsits metal·lífers de Sierra Morena –principalment de plata–, als quals van accedir, des de Cadis, a través de la desembocadura del Guadalquivir. Els fenicis van restar a Ibèria fins al s. III aC, quan, un cop derrotat el seu general Anníbal a la Segona Guerra Púnica, la potència vencedora, Roma, els va obligar a evacuar les seves possessions peninsulars. A ells cal atribuir la introducció de la metal·lúrgia del ferro.

formant petites comunitats de camperols dedicades cada vegada més a llaurar, sembrar i cultivar aliments, que no pas a recol·lectar-los, igual que van destinar esforços a tenir cura de ramats per no dependre de la caça.

Són aquests tipus de comunitats les que, al final del segon mil·lenni aC (poc abans o després de l'any 1000 aC), van veure aparèixer uns homes procedents de l'altra punta del Mediterrani, del que avui dia és el Líban: els fenicis, que primer es van instal·lar a la zona de l'estret de Gibraltar i hi van fundar la colònia de Gadir (Cadis). Des d'allí, es van expandir per tot el sud-est peninsular fins a arribar a l'illa d'Eivissa, i es van dedicar a establir una xarxa de relacions comercials molt extensa i activa amb aquestes poblacions indígenes. Evidentment, els contactes amb els forasters van provocar un gran desenvolupament econòmic a tota la Ibèria. I tot i que no hi ha constància de vincles comercials directes entre aquests nouvinguts i els pobladors de la vall del Llobregat, la presència de mercaders fenicis sí que està testimoniada al s. VII aC a la zona del delta de l'Ebre (a Aldovesta), des d'on els productes fenicis es redistribuirien per tot Catalunya. De fet, s'han trobat objectes comercialitzats pels fenicis al delta del Llobregat i, més al nord encara, a Ullastret, el principal centre iber de l'Empordà. Per tant, no resultaria estrany que els habitants del Castellbisbal d'aquest període s'haguessin interessat per vendre els seus excedents agrícoles a aquests comerciants. No serà, però, fins al s. VI aC, amb l'arribada d'un altre dels pobles colonitzadors, els grecs, que els pobles autòctons de Catalunya van redirigir les seves iniciatives comercials per tal d'estrènyer relacions comercials amb els estrangers.

1.3. La fundació d'Empúries i el sorgiment del món iber (segle VI aC)

La fundació de la colònia grega d'Empúries ens és prou coneguda perquè apareix relatada en diverses fonts, que coincideixen a relatar una implantació en dues fases. El geògraf Estrabó va escriure: "Primerament, els emporitans es van establir en una illeta propera, avui anomenada Paleàpolis, però ara ja viuen a terra ferma [a la Neàpolis]. La colònia es va conformar com una ciutat doble, dividida per un mur, perquè en els seus inicis, alguns indicets que vivien en les seves proximitats, i amb l'objectiu de gaudir de la seva pròpia administració, van voler tenir un recinte separat dels grecs. Amb el temps, però, van constituir una sola ciutat, barrejant-se les lleis gregues amb les bàrbares, com passa en altres indrets. Prop d'allà corre un riu [el Fluvià, avui Riu Vell] que neix al Pirine i la desembocadura del qual serveix de port als emporitans" (Estrabó, *Geografia*, 3, 4, 8).

Així doncs, segons el que explicaven els antics, cap a l'any 580 aC, els grecs de Focea (ciutat de la costa egea d'Anatòlia), atrets per la fertilitat d'Ibèria, van arribar a l'Empordà i van instal·lar una petita colònia vora la desembocadura del Fluvià (avui es coneix com Riu Vell, ja que amb el temps ha canviat el curs i la desembocadura). La situació d'aquest enclavament, en aquells temps, era idònia, ja que el riu oferia

als mercaders grecs una excepcional via comercial excepcional per als intercanvis amb els habitants de l'interior. Vers el 550 aC, quan els colons van constatar les profitoses possibilitats econòmiques que els oferia la península Ibèrica (principalment, metalls preciosos, cereals, vi, oli, productes de cuir i esclaus), van decidir saltar a terra ferma i van fundar una ciutat més gran que van batejar amb el nom revelador d'Empòrion (que, en grec, vol dir “mercat”).

Els grecs van procedir a una explotació agrícola intensiva del territori en un radi d'uns 8 km² a l'entorn de la ciutat, tot prioritzant la vinya sobre el cereal. No obstant això, la producció no va ser mai suficient per abastir les necessitats de les exportacions emporitanes. Per això el comerç sempre va ser la principal activitat econòmica de la ciutat.

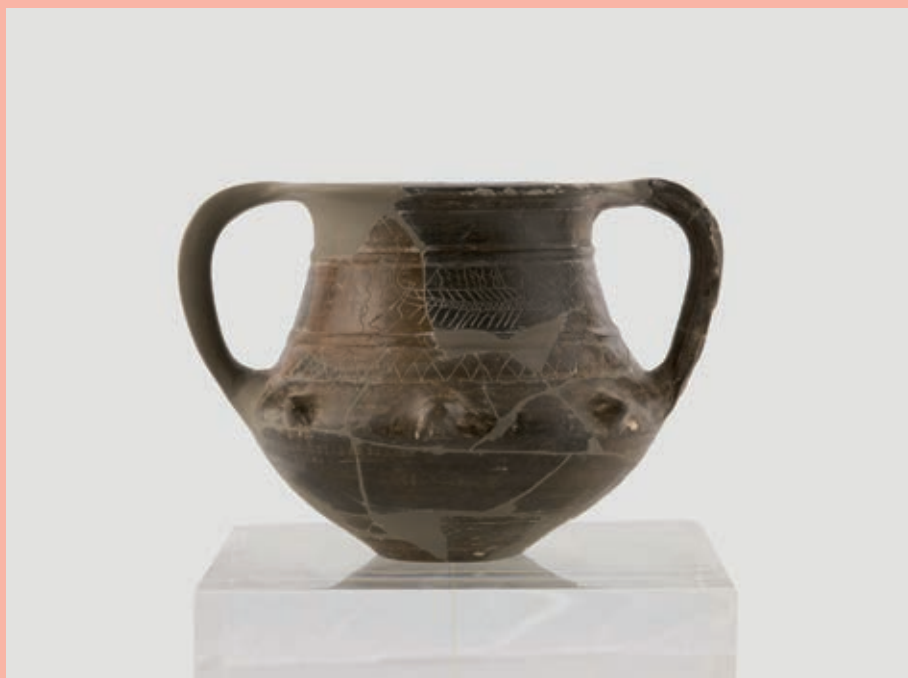
D'aquesta manera, per tal de fer rendible la colònia, els emporitans van estrènyer les relacions amb les poblacions indígenes circumdants. De fet, les fonts clàssiques, quan es refereixen a Empúries, subratllen la profitosa relació comercial establerta entre Empúries i els ibers i destaquen la prosperitat econòmica que en va resultar. Titus Livi ho deixa molt clar: “Els ibers, ignorants de les arts de la navegació, s'alegraven pel comerç que feien els grecs d'Empúries i desitjaven comprar les mercaderies estrangeres que les naus gregues duïen en canvi dels productes dels seus camps. L'interès per aquest comerç mutu feia que el barri hispà [d'Empúries] fos accessible als grecs” (Tit Livi, *Història romana*, 34, 9). Segons els testimonis literaris i arqueològics amb què comptem, les exportacions emporitanes consistien en: plata (procedent dels jaciments accessibles gràcies als rius Fluvià, Ter i els seus respectius afluents); sal (gemma i marina), salaons, cereals, oli, vi, mel, espart, lli, esclaus i mercenaris.

Ara bé, a diferència del que passava a molts dels estats del Pròxim Orient antic, el comerç grec no estava controlat per l'estat, sinó en mans privades. La conseqüència més notable és que s'implicaven molt més en la recerca de productes i a l'hora de desplegar tota la creativitat possible per desenvolupar estratègies que els permetessin obtenir el màxim guany possible. L'exemple més clar d'això, que tant va produir-se a Ibèria, com en d'altres indrets del món colonial grec, és el gran procés d'aculturació de les elits locals, convertides en les principals consumidores dels productes que arribaven des d'Orient. Vius com pocs, els colons van dedicar-se a una hàbil política de distribució de productes de luxe, amb la qual cosa van crear la demanda i van garantir-se la venda dels seus productes: vaixelles de ceràmica, manufactures de metall, oli i vi de qualitat, sobretot. És gràcies a aquest procés d'aculturació de les elits iberes als usos i costums grecs que les comunitats indígenes del llevant peninsular van evolucionar socioculturalment cap a un model protourbà. I és, per tant, aquesta influència hel·lènica, induïda a través de l'hegemonia política d'uns clans aristocràtics (bàsicament nissagues de prínceps guerrers), el que va fer sorgir una nova civilització: el món iber (s. VI-II aC).

El procés d'aculturació, en essència, va comportar la introducció, entre les elits indígenes, de costums que reafirmaven tant el seu prestigi individual com la seva

El pentecònter, la nau comercial dels grecs per a travessar la Mediterrània

Arribar a Ibèria des de Grècia no era una tasca fàcil per als navegants d'època antiga. En primer lloc, els vaixells no estaven preparats per a afrontar distàncies tan grans i, per altra banda, resultaven massa lents i pesants a causa de l'excessiu volum de les bodegues (fins a 450 tones); el motiu és que s'atorgava més importància al guany econòmic que a la maniobrabilitat. Per això, les naus eren víctimes freqüents de les tempestes i sucumbien fàcilment als atacs dels pirates. Per tal de fer més ràpides i segures les naus, els grecs van inventar el pentecònter, que tenia una forma allargada i estreta (30 x 4 m) que permetia als seus cinquanta remers més capacitat de moviments a l'hora de combatre les tempestes i més velocitat per a creuar el mar i fugir dels atacs pirates. A més, els grecs també van decidir evitar la navegació de llarga distància durant el període hivernal (és a dir, des del novembre fins al març), i reduir així la possibilitat de naufragar a causa de la mala mar.

Els pentecònters grecs apareixen representats en un vas iber trobat al jaciment del Turó d'en Boscà (Badalona, s. III aC). Font: Museu de Badalona (MB. 4581).
Procedència de la foto: <https://www.museudebadalona.cat/es/colleccions/vas-de-les-naus>.

Vista general d'Empúries, des d'on s'exportaven, vers el món grec, el productes que els colons obtenien dels seus tractes amb els ibers. Font: Wikimedia Commons.

cohesió social com a grup, mitjançant pràctiques com la del consum del vi en el context del banquet aristocràtic grec o l'ús de la moneda i de l'alfabet grec per a escriure la seva llengua. En tots aquests casos es tractaria d'usos que no estaven a l'abast de la resta de la població ibera i que, per tant, marcaven la diferència entre pertànyer o no a les classes socials políticament hegemòniques. És així que els grecs no només van aconseguir fidelitzar els seus clients ibers sinó que, al mateix temps, van implicar aquests aristòcrates en l'activitat comercial: es van convertir en socis dels colons i la riquesa es va concentrar en uns punts de mercat concrets, tot garantint una estabilitat política que afavorís els intercanvis.

Un bon exemple de com funcionaven els profitosos intercanvis comercials entre ibers i grecs ens el proporciona el jaciment del Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà), un camp de sitges de més de 5 hectàrees destinat a emmagatzemar una quantitat ingent de cereal situat al bell mig de la ruta comercial que es dirigia cap al golf de Roses. Només cal tenir en compte que la capacitat de cada sitja oscil·la entre els 1.000 i els 7.000 litres (amb uns 3.725 litres per sitja de mitjana) per entendre les proporcions a què van arribar els tractes entre nouvinguts i indígenes. I per fer-se

Panoràmica de les poderoses muralles d'Ullastret, construïdes gràcies a la difusió a Ibèria de les tècniques poliorcètiques dels grecs. Font: Patrimoni. Generalitat de Catalunya.

càrrec de la capacitat de les elits locals per acumular la producció de cereal d'una àmplia zona, cosa que encara es fa més evident a Ullastret (Baix Empordà), un altre dels centres que actuaria com a punt de concentració i emmagatzematge de la producció agrícola ibera, i que probablement era la capital dels indicets, la tribu més estretament vinculada als grecs d'Empúries a nivell comercial i la que va resultar més intensament hel·lenitzada. Cal tenir present que les muralles d'aquesta ciutat van erigir-se, justament, cap al 550 aC, i la coincidència amb la construcció de la segona colònia d'Empúries (la Neàpolis) no és casual.

A canvi de tota aquesta muntanya de cereal, les elits locals rebien objectes de luxe que reforçaven el seu estatus i alimentaven aquest cercle. A més, les peces rebudes estaven decorades amb iconografies que mostraven als prínceps ibers el mode de vida urbà i el luxe de les residències aristocràtiques; la manera de vestir i els hàbits quotidians de la classe dels ciutadans; l'equipament militar dels hoplites i la ideologia heroica del guerrer de rang aristocràtic (sempre en lluita contra monstres i animals fantàstics); el panteó hel·lènic i els rituals religiosos; els costums funeraris i les concepcions sobre el més enllà, etc. D'aquesta manera, el procés d'aculturació

La possessió d'un crater es va convertir, entre els ibers, en un símbol d'estatus, ja que en permetre mesclar el vi amb l'aigua, facilitava consumir aquest producte d'una manera més aristocràtica i ritualitzada, tal com es feia a Grècia. Font: Wikimedia Commons.

Roses, l'altra colònia grega a l'ombra d'Empúries

Certes tradicions antigues diuen que Roses va ser fundada pels rodís (els grecs de l'illa de Rodes), amb el nom de Rhode als s. IX-VIII aC. Si hem de creure Estrabó: “abans de l'establiment de les Olimpíades i amb la voluntat de portar socors als homes, van emprendre els rodís llargues travessies molt allunyades de la seva pàtria, navegant per aquest motiu fins a Ibèria, on van fundar Rodes” (Estrabó, *Geografia*, 14, 2, 10). Això situaria la fundació de la colònia abans del 776 aC, dos-cents anys abans de l'arribada dels focuus a la desembocadura vella del Fluvià. No obstant això, les excavacions arqueològiques no han desenterrat cap material anterior al final del s. V aC. Per això, avui dia es tendeix a considerar que Roses fou, en realitat, una subcolònia fundada per Empúries per tal de gestionar millor les seves relacions comercials amb les comunitats del SE de França, on també hi havia altres colònies focuees, principalment Marsella (l'antiga Massàlia), Agde o Niça. La marca distintiva de la ciutat, a les seves monedes i ceràmiques, era una flor de sis pètals, molt estilitzada, ja que *rhode*, en grec, vol dir ‘flor’.

trobava diverses vies per on materialitzar-se i no només per mitjà dels contactes personals entre els comerciants grecs i els seus socis ibers.

Més o menys al cap d'un segle del seu assentament, els grecs d'Empúries van intensificar les seves relacions comercials amb els ibers expandint-se en dues direccions: cap a l'interior de Catalunya i pel litoral del llevant peninsular. És en aquest context que cal situar la fundació de Roses com una de les fites més rellevants. Les fonts clàssiques proporcionen el nom d'altres colònies gregues que, en principi, van fundar-se al llarg de la costa mediterrània peninsular: Cal·lípolis, Alonis, Hemeroscopeion i Akra Leuké, però no existeix cap evidència arqueològica d'aquestes ciutats que, o bé van tenir una vida molt curta, o bé eren simples centres recaptadors de productes que gairebé no van materialitzar-se com a colònies. En canvi, l'arqueologia sí que ha documentat la presència comercial dels grecs al jaciment de La Picola (Santa Pola) i, a partir d'unes tauletes de bronze trobades a Empúries i a Pech Maho (Sigeon, a França), s'ha obtingut una informació molt valuosa sobre els procediments que regulaven les transaccions comercials entre grecs i ibers a una banda i l'altra de l'Ebre. En un d'aquests documents, un iber de Sagunt es compromet a fer arribar fins a Empúries, per mar, una càrrega d'oli i vi. I en una altra d'aquestes tauletes, s'alludeix a un tipus d'embarcació que és clarament

fluvial i es fa referència a una transacció davant de testimonis ibers realitzada a l'embarcador d'un riu el nom del qual no s'esmenta. Per tant, encara que aquesta llista de colònies abans indicada pugui ser dubtosa, és útil perquè dona pistes d'una expansió comercial grega cap al sud que, per força, devia incloure el delta del Llobregat i va vincular les comunitats humanes instal·lades a la vall fluvial d'aquest riu dins els circuits comercials emporitans.

1.4. El territori de Castellbisbal a l'època ibèrica (segles VI-III aC)

Però l'expansió comercial grega pel litoral mediterrani no va venir només per mar. De fet, es va reforçar gràcies a l'existència d'una ruta terrestre antiga que s'estenia des de Cadis fins als Pirineus i que les fonts clàssiques van anomenar "Via Heraclea" (o "Via Hercúlia"). Al s. III aC, el general cartaginès Anníbal i el seu famós exèrcit d'elefants van seguir un tram d'aquest itinerari (fins a l'Ebre) per traslladar-se des de Cartagena fins als Pirineus i passar a les Gàl·lies; per això, aquesta ruta també fou coneguda en l'antiguitat com el "camí d'Anníbal". Un cop els romans van consolidar la seva hegemonia a la península Ibèrica, l'emperador August (63 aC-14 dC), va procedir a una reforma i millora substancial del traçat i dels equipaments d'aquesta via i la va rebatejar com a "Via Augusta".

Probablement, al principi, la Via Heraclea va ser una iniciativa fenícia que, en el seu itinerari inicial, devia estendre's entre Cadis i el sud-est peninsular seguint la conca del Guadalquivir fins a enllaçar amb la del Xúquer. Allà, la ruta devia buscar la costa mediterrània per connectar, per via marítima, amb Eivissa, un altre dels dominis fenicis. La resta de colònies del sud peninsular devien estar connectades per camins secundaris que resseguien les valls fluvials dels afluents del Guadalquivir. L'objectiu d'aquest complex entramat viari era afavorir l'afluència de mercaderies des de l'interior d'Andalusia cap a les diferents colònies litorals fenícies i, en especial, assegurar-se el subministrament de plata de les mines de Sierra Morena.

Al s. VII aC, amb l'expansió comercial dels fenicis peninsulars cap a l'Ebre, és més que plausible que ells mateixos patrocinessin la continuació de la via cap al nord, aquest cop resseguint el litoral mediterrani i posant sota la seva òrbita comercial enclavaments de gran transcendència econòmica, entre els quals destacaria Sagunt (considerada, pels antics, una fundació d'Heracles mateix). Ara bé, tot i que la iniciativa hagués estat fenícia, les tribus que habitaven al llarg del seu trajecte es beneficiaven àmpliament de la seva existència. Per això, van ser elles –i no els fenicis– les que van assumir les tasques de manteniment i van crear les condicions de pau i estabilitat que havien d'assegurar aquests intercanvis tan profitosos. Aristòtil en parla en aquests termes: "Diuen que hi ha una via anomenada d'Heracles des d'Itàlia fins a la Cèltica, amb els celtoligurs i els ibers, per la qual, tant si circula un grec com si ho fa un nadiu, aquest és vigilat pels qui allà habiten, per tal que no pateixi cap injúria, ja que estan obligats a pagar una multa

Heracles i els orígens de la Via Heraclea

El nom de la ruta es posava en relació amb l'heroi grec Heracles (l'Hèrcules de la mitologia romana) i amb un dels dotze treballs: el dels bous de Gerió. Segons la contextualització geogràfica que els mitòlegs grecoromans atorgaven a cadascuna de les gestes d'aquest heroi, la disputa amb aquest gegant de tres caps per la possessió del seu ramat de bous hauria tingut lloc en un punt de la Ibèria meridional que les fonts anomenaven Eritea (segons que sembla, una illa de la badia de Cadis). Ho explica Hesíode amb aquestes paraules: "Crisaor va engendrar el tricèfal Gerió unint-se amb Calírroe, filla de l'il·lustre Oceà. A Gerió el va matar el fornit Heracles per causa dels seus bous de marxa basculant a Eritea, envoltada de corrents. Va ser aquell dia en què va arrossegar els bous d'ample front fins a la sagrada Tirint [...] després de matar Ort i el bover Euritió al seu ombrívol estable, a l'altre extrem de l'il·lustre oceà" (Hesíode, *Teogonia*, 289-294). Per això, la Via Heraclea era el camí que els antics suposaven que havia recorregut Heracles amb aquest bestiar per tal de dur-lo des d'Ibèria fins a Grècia, passant pel sud de les Gàl·lies i travessant de nord a sud la península italiana fins a Bríndisi.

Mosaic romà amb el detall dels dotze treballs d'Hèrcules trobat a Llúria (s. III dC), una de les etapes de la Via Heraclea. La lluita amb Gerió, el monstre de tres caps, apareix representada a la franja lateral dreta. Conservat al Museo Arqueológico Nacional de Madrid. Font: Wikimedia Commons.

aquells dintre les fronteres dels quals ha tingut lloc l'ofensa" (Aristòtil, *Llibre de les meravelles inaudites*, 85). La ruta buscava sempre el camí més obert i planer i, per tant, no estava pavimentada amb pedra. És per aquest motiu i pel fet que, en bona mesura, fou destruïda víctima de les remodelacions de la Via Augusta romana que, avui, resulta pràcticament indetectable per a qualsevol exploració arqueològica que es proposi identificar-la.

Amb l'expansió comercial d'Empúries cap al sud, aquest tram llevantí no només es va consolidar sinó que, per sobre de tot, va permetre la bidireccionalitat del flux de mercaderies que, a partir d'aquell moment, tant es podien dirigir cap a Cadis com cap a Empúries, segons la perspectiva de guany dels venedors indígenes. A més, els emporitans devien ser els responsables d'allargar la Via Heraclea des de l'Ebre fins als Pirineus, tot permetent que aquesta no només arribés a Empúries sinó que, en travessar els Pirineus, també pogués fornir de mercaderies iberes Massàlia i la seva xarxa de subcolònies. En el nou tram al nord de l'Ebre, la Via Heraclea passava per la Depressió Prelitoral i travessava el riu Llobregat a l'alçada de l'actual Pont del Diable, que encara no existia. Malgrat que no hi ha indicis de l'existència d'un pont anterior al de la fàbrica romana, res no impedeix pensar que la Via Heraclea travessava per sobre d'un primitiu pont de fusta o que existia un servei de barques que transportaven les mercaderies d'una riba a l'altra.

La intensificació de les relacions comercials emporitanes amb les tribus iberes de la costa mediterrània peninsular es detecta, sobretot, a partir del 425 aC, quan a la zona de l'Ebre –i en altres jaciments litorals– es constata una presència abundant de ceràmiques àtiques. De fet, els autors clàssics lloaven l'Ebre com a "ric per causa de la seva navegació comercial" (Plini el Vell, *Història natural*, 3, 4, 21). El territori de Castellbisbal, sens dubte, també es va veure afectat per aquesta expansió comercial emporitana. I és que va ser en aquests temps de tràfic comercial que aquestes terres es van consolidar com un punt de gran valor estratègic, ja que, des de dalt dels seus turons es podia controlar tota la vall fluvial del Llobregat, un riu que començava a guanyar valor, en primer lloc, perquè era per les seves aigües que baixava un dels productes més preuats de l'antiguitat: la sal, que venia des de les mines de Cardona. A més, els turons castellbisbalencs assenyalaven l'últim tram navegable per a les barques que ascendien des del delta i, és clar, era als seus peus que la Via Heraclea el creuava i possibilitava el comerç entre nord i sud. Al capdavant, cal no oblidar que el camí prosseguia travessant la Depressió Litoral i es convertia, així, en un punt de pas natural que comunicava de manera fàcil i accessible les comarques gironines (és a dir, l'àrea comercial liderada pels emporitans) i el Camp de Tarragona.

A tot plegat cal sumar-hi la fertilitat dels sòls argilosos circumdants –garantida per l'abundància d'aigua que aportaven rieres i torrents– que convertia aquests terrenys en especialment aptes per al conreu de vinya, atesa la seva capacitat per a retenir l'aigua i els nutrients que aquesta necessita per a desenvolupar-se. Cal tenir ben present que el vi va ser una de les principals exportacions que realitzava la ciutat

d'Empúries i que la Laietana en va ser una de les principals zones productores tant a l'època ibera com en temps dels romans.

No obstant això, fins a l'any 2019, no es tenia constància de cap jaciment iber en tot el territori municipal de Castellbisbal, un fet certament estrany atesos els motius que acabem d'adduir. A més, l'absència de poblament iber en aquest tram del Llobregat contrasta amb la realitat arqueològica del Baix Llobregat, on, per contra, tot el territori a banda i banda del riu –i també el dels seus afluents– estava densament ocupat per petits poblats autosuficients ubicats en zones altes i aturonades amb un gran domini visual i estratègic del territori, condicions que certament reuneix el territori municipal de Castellbisbal. Aquest seria el cas, per exemple, dels jaciments de la Penya del Moro (Sant Just Desvern), el Puig Madrona (el Papiol), el turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola) o del Castell de Castelldefels; a més del poblament ibèric de Can Fatjó (al turó del Castell de Rubí).

Ara bé, l'any 2019 es va publicar la troballa, en prospecció superficial, d'uns quants fragments de ceràmica ibera informe i coccio bicolor tipus sandvitx (és a dir, amb les parets exteriors cuites de color taronja i el nucli interior gris). Aquest descobriment es va produir al vessant occidental del turó de la Gatxarella, un punt en alçada situat estratègicament a la confluència del riu Llobregat i la riera de Rubí, una ubicació molt semblant a la que presenten la resta de poblats ibers del curs baix del Llobregat. El congost entre Castellbisbal i Martorell era el punt de pas natural de la Via Heraclea per sobre del Llobregat, i els turons que el circumden a la banda de Castellbisbal constituïrien un punt de control i de comerç idoni per a instal·lar una comunitat ibera que gestionés i es lucrés de la vitalitat econòmica generada per tot aquest tràfec de béns i de persones.

Cal reconèixer, però, que aquesta flor no fa estiu i no pal·lia el gran buit arqueològic existent per a la protohistòria de Castellbisbal. A més, l'aspecte actual del turó està molt transformat per l'actuació antròpica (retalls, moviments de terres, pous d'aigua, conreu de vinya, etc.), fet pel qual la detecció del poblament iber que podria haver-hi hagut presenta un alt nivell de dificultat. Si prenem com a referent altres assentaments laietans clarament identificats al curs baix del Llobregat, el poblament que podria haver existit a Castellbisbal estava situat en alçada, amb un bon control visual sobre el territori circumdant i envoltat per uns pendents accentuats que haurien contribuït a la defensa de la plaça. Tot el recinte estaria delimitat per una muralla amb torres i comptaria amb una única entrada, molt fortificada i dissenyada per a entorpir les maniobres militars dels atacants. Les cases estarien construïdes amb tovot, sobre un sòcol de pedra, i tindrien un sostre de palla i altres materials peribles; podien tenir un o dos nivells. Tot el poblament s'organitzaria a banda i banda d'un carrer que funcionaria com a eix vertebrador del poblament-fortalesa.

Segons la distribució de pobles ibers que detallen les fonts gregues, el possible poblament iber de Castellbisbal s'adscriuria a la tribu dels laietans, la capital dels quals, probablement, devia ser Laie (que tradicionalment s'ha vinculat a un possible jaciment

Esteles iberes de *Baitolo*, l'antiga Badalona (s. I aC). Els ibers no escrivien la seva llengua fins que no van arribar els grecs i els van prestar l'alfabet grec per a escriure l'ibèric. Fotografia de: Francesca Garcia. Font: Museu de Badalona.

iber a Montjuïc, amb un estat de la qüestió sobre la problemàtica fet per Asensio Vilaró. Segons la *Geografia* de Claudi Ptolemeu (2, 6, 18), els laietans ocupaven tot el territori al nord del *Rubricatus* (Llobregat) entre les ciutats de *Barcinon* (Barcelona) i *Blanda* (Blanes), incloent-hi els centres de *Baetulon* (Badalona) i *Diluron* (Mataró). Certs càlculs moderns estableixen que l'àrea habitada pels laietans ocupava uns 2.000 km² entre el Llobregat i la Tordera i tenia una població d'uns 27.000 habitants (amb una densitat entorn dels 13,5 hab/km²). Al nord-est, limitaven amb els indicets de l'Empordà; al sud-oest, amb els cossetans de Tarragona; i, al nord, amb els ausetans de la plana de Vic i els lacetans del Bages.

1.5. La Segona Guerra Púnica i l'arribada dels romans a la península Ibèrica (segle III aC)

L'abundant presència de les importacions de productes de la colònia fenícia d'Eivissa que es detecta en tots els jaciments ibers al nord de l'Ebre, cap al s. III aC, ens fa avinent la competència entre fenicis i grecs que va desencadenar-se en aquells temps. Tot i que les dades arqueològiques indiquen que les importacions gregues

Els laietans

Com la resta de tribus iberes, els laietans es van conformar al s. VI aC com a conseqüència de la política d'aculturació impulsada des d'Empúries. La fertilitat agrícola de les seves terres i la proximitat a l'Empordà van tenir molt a veure en aquest procés. Els laietans vivien en petits poblats dalt de turons amb bona visibilitat del territori circumdant i situats en lloc de pas (els romans van anomenar *oppidum* a cadascuna d'aquestes fortaleses). Tenien un urbanisme incipient, amb una trama urbana clarament organitzada, muralles perimetrals amb accessos fortificats, cases d'uns 20-30 m² de mitjana (amb fonaments de pedra, parets de tovot o tàpia i sostres de palla), santuaris, sitges col·lectives i clavegueres. Estaven governats per una elit aristocràtica guerrera que controlava els mitjans de producció i que va introduir costums exclusius, a imitació dels grecs, com la incineració dels cadàvers.

El model econòmic dels laietans es basava en les activitats agropecuàries. L'agricultura procurava un excedent que permetia comerciar amb els grecs (principalment, amb cereal i vinya). D'aquí els camps de sitges que han aparegut, per exemple, a Bellaterra, a Montjuïc o al Parc del Castell de Rubí; o els grans magatzems per a àmfores del Turó d'en Boscà (Badalona). Un dels centres ibers més importants estava situat a Montjuïc, tot i que és molt mal conegut a nivell arqueològic. Però se sap que, des del s. VII aC, va mantenir les relacions comercials amb els fenicis més estretes de la Laietana i, com a mínim des del s. IV aC, també va comerciar amb els grecs. Per això, encara que no de manera unànime, ha estat identificat amb Laie, l'homònima capital de la regió. Al s. III aC, va decaure i la capitalitat es va desplaçar a Burriac (Cabrera de Mar), el nucli laietà més gran detectat a nivell arqueològic (unes 10 ha), que també va ser molt actiu en els intercanvis comercials amb grecs i fenicis. És molt probable que aquest darrer centre ibèric es correspongui amb la Diluron de Claudi Ptolemeu (també coneguda com Ilturo o Ilduro).

Moneda ibera amb el nom *Laiesken*, nom que, potser, no faria referència a una ciutat que es digués Laie, sinó al nom ètnic dels laietans. Fotografia de: Jesús Vico Subastas.

van continuar sent predominants, podem imaginar que Empúries va entrar en pànic i va considerar la intromissió comercial fenícia com una greu amenaça dins la seva àrea d'influència econòmica. Pel que fa a Castellbisbal, la presència de material arqueològic fenici al seu territori és, al dia d'avui, nul·la, però sí que es pot documentar als centres ibers del delta del Llobregat. En aquests jaciments les produccions ceràmiques gregues del taller de Roses també són rellevants, cosa que ens diu com d'important devia ser, per als mercaders fenicis i grecs obtenir la sal de Cardona i els excedents agrícoles dels territoris de Castellbisbal i Martorell.

En qualsevol cas, la causa directa de l'expansionisme comercial fenici a la península Ibèrica cal buscar-la en les desastroses conseqüències de la Primera Guerra Púnica (264-241 aC) per al bàndol dels perdedors: els fenicis de Cartago (més coneguts, normalment, com a púnics o cartaginesos), derrotats per la República romana. Els cartaginesos no només van haver d'abandonar les seves colònies a Sicília, sinó que, a més, Roma els va imposar unes elevadíssimes sancions de guerra: la paga d'unes cent tones de plata, que havien d'abonar, anualment, durant deu anys; a més, al cap de poc temps, també se'ls va arrabassar la possessió de Còrsega i Sardenya. Per tal de compensar aquestes pèrdues territorials i poder afrontar les contribucions exigides, els fenicis van intensificar la seva explotació comercial a la península Ibèrica entrant, com a competidors, dins els circuits comercials emporitans al llevant peninsular.

La sobreexplotació comercial de la península Ibèrica va anar acompanyada, a més, de la tramesa d'un exèrcit cartaginès liderat per Amílcar Barca, el pare del famós Anníbal, que va acompanyar el seu progenitor tot i tenir només deu anys d'edat, i va desembarcar a Gadir l'any 237 aC. Fins al 218 aC, aquestes tropes, amb l'ajut de mercenaris autòctons, van sotmetre a vassallatge la major part dels territoris peninsulars al sud de l'Ebre. Empúries, preocupada per com aquest expansionisme amenaçava cada cop més les seves activitats comercials al llevant peninsular i a la conca de l'Ebre, va aconseguir que Roma actués com a defensora dels seus interessos. En conseqüència, la República romana i Cartago van signar un tractat (226 aC) que convertia l'Ebre en la frontera per a la dominació cartaginesa peninsular. Es va fer una excepció amb Sagunt, ciutat molt vinculada econòmicament a Empúries, que va quedar com a ciutat lliure de qualsevol vassallatge als cartaginesos sota la protecció de Roma (Polibi, *Història*, 3, 15).

Però l'any 221 aC, Anníbal es va convertir en el nou general de les forces militars cartagineses a Ibèria. I els seus plans eren força més ambiciosos: volia estendre la dominació cartaginesa sobre la totalitat de la península. Per això, va decidir atacar Sagunt (219 aC), cosa que va provocar l'inici de la Segona Guerra Púnica (218-201 aC). En paraules de l'historiador romà Polibi: "Anníbal conduïa el setge vigorosament, ja que preveia molts avantatges per al futur si la prenia a viva força. En primer lloc, desitjava privar els romans de l'esperança de dur la guerra a la península Ibèrica i, a més, inspirant un terror universal, considerava que tornaria més dòcils les

Cartago, la colònia fenícia més important d'Occident

Cartago (en fenici, 'ciutat nova') va ser una fundació de la ciutat de Tir (avui dia, al Líban), instal·lada l'any 814 aC per un grup de colons que, segons la tradició, fugia de les lluites pel poder a la seva ciutat encapçalat per la princesa Dido (o Elisa). Gràcies a l'excel·lent posició geogràfica triada pels fundadors, un turó proper a la costa amb un bon control del golf de Tunis i amb accés a la fèrtil vall del riu Bagrades, Cartago va prosperar des del primer moment. De fet, al s. VI aC, la ciutat ja s'havia convertit en la potència fenícia hegemònica a Occident i exercia un cert poder de control –polític i econòmic– sobre la resta de colònies fenícies occidentals (a Sicília, Còrsega, Sardenya, Eivissa i el sud de la península Ibèrica, principalment, Gadir) i, també, sobre les comunitats berbers del nord d'Àfrica occidental (númides i mauritans).

Derrotada pels romans a les dues primeres guerres púniques (s. III aC), Cartago sempre va trobar la manera de ressorgir de les seves cendres. Per això, els romans, després de conquerir la ciutat al final de la Tercera Guerra Púnica (149-146 aC), van decidir arrasar-la fins als seus fonaments i sembrar de sal el territori per tal que ningú no pogués tornar a viure-hi. En conseqüència, el solar de Cartago va restar deshabitat durant més de cent anys fins que August va decidir reconstruir-la com a colònia romana (29 aC). Aquesta nova època va ser tan pròspera com la fenícia i, de fet, Cartago es va convertir en la principal metròpoli romana del nord d'Àfrica Occidental fins que l'any 698 dC, amb la invasió musulmana, va ser novament arrasada i despoblada; aquest cop, de manera definitiva.

tribus iberes que ja li estaven sotmeses i més prudents aquelles que encara eren independents" (Polibi, *Història*, 3, 17).

Després d'un setge de vuit mesos i d'arrasar la ciutat, Anníbal va abandonar Ibèria amb una part de l'exèrcit peninsular i unitats d'elefants de guerra. Fins a Peníscola, més o menys, va seguir la Via Heraclea, però després es va desviar cap al Maestrat per tal d'evitar qualsevol acció armada de les tribus iberes que eren fidels a Empúries. Això vol dir que Anníbal va considerar insegur el tram de la Via Heraclea que travessava el Llobregat pel terme de Castellbisbal. I d'això es pot deduir que, en aquest conflicte, els ibers laietans que hi vivien es van posicionar en el bàndol grec.

Un cop travessat l'Ebre (potser pel gual del Mas de Molló, a Tivissa), les tropes cartagineses van seguir els cursos del Segre i de la Tet en direcció al mar; pel camí,

Anníbal, l'arxienemic de Roma

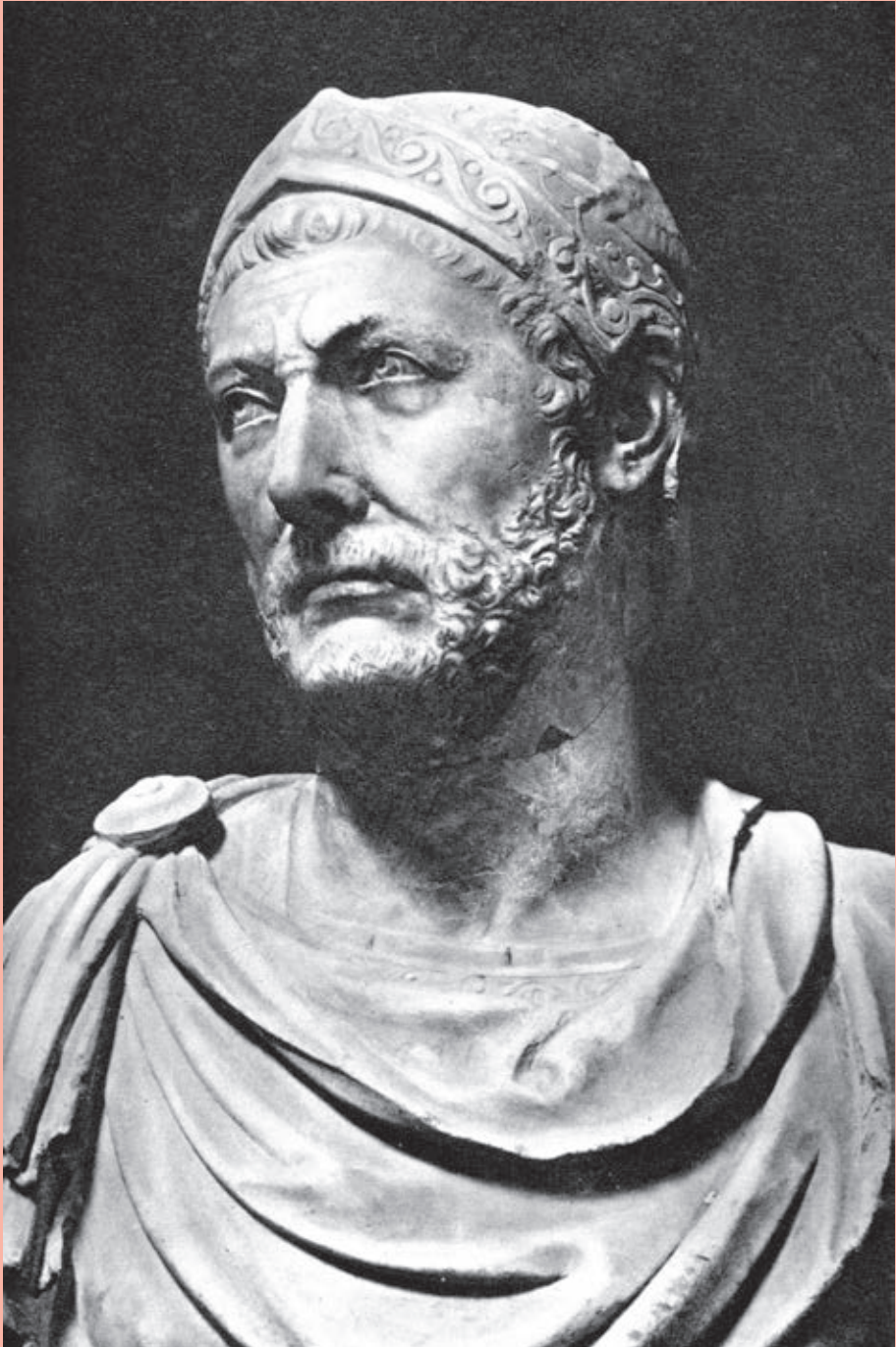
Nascut l'any 247 aC a Cartago, ha passat a la història com un dels millors generals de l'antiguitat perquè va aconseguir derrotar els romans en diverses ocasions gràcies a la seva brillant capacitat com a militar i a les seves originals estratègies (per exemple, travessar els Alps amb un destacament d'elefants). Els escriptors romans van distorsionar la seva imatge i el van descriure en termes molt pejoratius i exagerats. Com a mostra, aquestes paraules de Titus Livi: “una crueltat inhumana, una perfídia pitjor que púnica, una falta absoluta de franquesa i d'honestedat, cap temor vers els déus, cap respecte pels juraments, cap escrúpol religiós” (Titus Livi, *Història romana*, 21, 4). A més, també el van acusar, sense raó, de tenir un únic objectiu vital: la destrucció de Roma. En realitat, Anníbal volia culminar l'obra política del seu pare Amílcar i sotmetre tota la Ibèria a la dominació cartaginesa. Els romans el molestaven en tant que aliats i valedors d'Empúries.

Després de la seva derrota a Zama (202 aC), Anníbal es va refugiar en diverses corts orientals que buscaven el seu expert assessorament militar: els selèucides, els fenicis i els armenis. Finalment, es va suïcidar entre el 183 i el 181 aC, a Bitínia, per tal de no caure a les mans dels ambaixadors romans que assetjaven insistentment el monarca bitini perquè els lliurés Anníbal com a captiu.

Moneda encunyada a Cartago en temps d'Anníbal que mostra els famosos elefants de guerra. Font: Wikimedia Commons.

Anníbal Barca, general cartaginès, gran protagonista de la Segona Guerra Púnica. Bust conservat al Museu Arqueològic de Nàpols. Font: Wikimedia Commons.

Maqueta de la Tàrraco romana en què es poden veure les tres terrasses naturals sobre les quals es va erigir. La fundació dels Escipió s'hauria instal·lat a la terrassa superior on, dos segles després, August va fer construir el gran temple del fòrum provincial. Fotografia de: Carles Buenacasa Pérez.

van ser fustigades pels bergistans (de Berga) i pels andosins (d'Andorra). Després de passar els Pirineus, segurament pel coll de la Perxa, els expedicionaris van continuar pel sud de les Gàl·lies, van travessar els Alps en ple hivern i van entrar a Itàlia, que Anníbal volia convertir en l'escenari militar de la Segona Guerra Púnica. Un dels germans del general cartaginès, Àsdrubal Barca, es va quedar com a lloctinent a la península Ibèrica amb la doble missió de defensar els dominis cartaginesos i d'abastir de recursos l'exèrcit invasor a Itàlia. Un altre dels homes de confiança d'Anníbal, el militar Hannó, va assumir el comandament sobre 10.000 soldats amb l'encàrrec de sotmetre les tribus iberes al nord de l'Ebre. Les fonts clàssiques recorden, sobretot, la subjugació dels ilergets i dels bergistans, però no contenen cap informació que ens aporti llum sobre la submissió als cartaginesos de les ciutadelles iberes del curs baix del Llobregat. Hem d'imaginar, per tant, que les tribus laietanes van saber quedar al marge de les operacions militars de conquesta i que, simplement, van enviar missatgers comunicant a Hannó la seva submissió i fidelitat.

Els romans van comprendre que, si volien fer fora d'Itàlia l'exèrcit cartaginès, haurien d'aïllar-lo dels abastiments que se li proporcionaven des de la península Ibèrica (bàsicament, tropes de refresc i provisions). És per això que, un cop Anníbal ja havia travessat els Pirineus, la primera força expedicionària que Roma va enviar a Ibèria va desembarcar a Empúries (estiu del 218 aC). Els romans, per tant, foren el tercer i darrer poble colonitzador que va arribar a la península Ibèrica, però sens dubte el que va exercir una influència política i cultural més transcendent i duradora.

Aquestes primeres forces estaven comandades per Publi Corneli Escipió, secundat pel seu germà Gneu, i el seu primer objectiu va ser assegurar la submissió dels territoris al nord de l'Ebre. Per tal d'aconseguir-ho, van concentrar els seus esforços en la recuperació del control sobre el tram septentrional de la Via Heraclea, amb la qual cosa els territoris del terme municipal de Castellbisbal ben aviat haurien passat a l'òrbita romana. En aquest punt és important aclarir que, encara que Empúries va actuar com a aliada dels romans i els va ajudar de manera decidida en aquesta guerra, els territoris de la seva àrea d'influència econòmica que els havien estat arrabassats pels cartaginesos, van passar a jurisdicció romana després que els legionaris de la República van conquerir-los.

Els germans Escipió van derrotar Hannó i Àsdrubal Barca a la batalla de Cesse (218 aC) i, a continuació, van decidir fundar, en aquella mateixa zona, la primera colònia romana peninsular: Tàrraco (217 aC). Després de posar la vall de l'Ebre sota el seu control i de reconquerir Sagunt (212 aC), els germans Escipió van dividir-se les seves tropes per tal de realitzar un atac combinat al cor dels territoris cartaginesos peninsulars: la vall del Guadalquivir. No obstant, la seva estratègia va fracassar i tots dos van morir al camp de batalla (211 aC), primer Publi i, vint-i-nou dies després, Gneu. En aquesta conjuntura, Roma estava tan concentrada en la guerra a Itàlia que no va voler destinar a Ibèria cap dels seus millors generals. Per això, l'enviat fou Publi Corneli Escipió fill, que amb només vint anys encara no havia comandat cap exèrcit (210 aC). Des del primer moment, la seva designació va ser del tot afortunada, ja que va aconseguir resultats absolutament inesperats i, sobretot, decisius per a derrotar Cartago. Escipió fill no només va assentar la dominació romana al nord de l'Ebre, sinó que, a més, va obligar Àsdrubal Barca a fugir a Itàlia (208 aC) i va expulsar els cartaginesos de tots els seus bastions peninsulars, especialment Cartagena (209 aC), la capital fundada pels Barca per governar millor la Ibèria fenícia, i Gadir (206 aC), darrer reducte de la resistència cartaginesa, que fou rebatejada en llatí com a Gades. A continuació, el Senat de Roma li va encomanar la direcció militar de la campanya contra Cartago i el va fer passar a Àfrica, que és on va derrotar Anníbal, a la batalla de Zama (202 aC), preludi de la rendició de Cartago. Per tot plegat ha passat a la història amb el nom d'Escipió l'Africà.

Un cop acabada la Segona Guerra Púnica, Roma no va evacuar els territoris conquerits a la península Ibèrica (bàsicament, tota la costa mediterrània entre els

Pirineus i Cadis), sinó que va decidir quedar-se per explotar en benefici propi els recursos de què abans havien gaudit fenicis i grecs, molt especialment la plata de Sierra Morena. I és que, com va escriure Plini el Vell: “La plata es troba en quasi totes les províncies, però la d’Hispania és la més bella. Allà la plata, com l’or, es troba en llocs estèrils i fins i tot a les muntanyes. Allà on apareix una veta se’n troba una altra no gaire lluny” (Plini el Vell, *Història natural*, 25, 14, 169). Amb les conquestes, els romans van organitzar el territori en dues províncies: la Hispania Citerior (amb capital a Tàrraco) i la Hispania Ulterior (amb seu a Gades, la Gadir fenícia); la frontera entre ambdues circumscripcions es va establir al sud de Cartagena (la Cartago Nova dels fenicis).

En els segles següents, els diversos governadors van prosseguir la conquesta de la península cap a les contrades de l’interior enfrontant-se a una bona colla d’enemics, entre els quals la historiografia ha destacat, preferentment, els ilergets Indíbil i Mandoni, els celtibers de Numància i els lusitans de Viriat. La primera d’aquestes revoltes, la dels ilergets, va comptar amb el suport d’alguna de les tribus iberes de la vall de l’Ebre, però no hi ha constància que els laietans de la zona del Baix Llobregat hi participessin. De fet, que no es documenti cap estrat de destrucció violenta en els jaciments ibers del Baix Llobregat ens permet deduir que les poblacions iberes de la zona –entre elles, els possibles habitants del territori de Castellbisbal dalt del turó de la Gatxarella– van confraternitzar des del primer moment amb els nous dominadors romans.

L’ocupació romana d’Hispania ben aviat es va concretar en la fundació de colònies de veterans, primer, i, més tard, de ciutadans, que es van convertir en focus molt actius de difusió de la civilització romana. El resultat va ser que les poblacions iberes peninsulars –començant per les elits aristocràtiques– van ser sotmeses a un procés de romanització molt intens i, en adoptar els usos, costums i indumentària dels romans, la seva identitat autòctona es va anar diluint fins a desaparèixer totalment. N’és un indicatiu ben revelador el ràpid abandonament de l’escriptura ibèrica a les inscripcions. El seu ús va començar a decaure al llarg del s. II aC i deixa de documentar-se al s. I aC.

Els llinatges principescos ibers van ser els primers a adaptar-se a aquesta nova conjuntura. Cal entendre-ho: ser dòcils amb els nous governants no només els permetia conservar una quota de poder politico-social a nivell local, sinó que també els feia mereixedors del premi de la ciutadania romana, una condició indispensable per escalar en la piràmide social, sense la qual no podien aspirar a fer cap mena de carrera (ni política ni militar). La resta de la població, simplement, va imitar els comportaments dels seus pròcers.

Iluro i Bètulo, primeres fundacions romanes de la Laietània

Separades per només 14 milles romanes (unes cinc hores de camí), les fundacions d'Iluro i Bètulo, arran de la mar, van permetre reubicar la població autòctona local per tal que fos més fàcil controlar les seves actuacions i prevenir revoltes. Ara bé, com que no s'hi va instal·lar cap colon romà, no foren dotades de la condició de colònia; de fet, Bàrcino va ser l'única fundació romana amb aquest rang en tota la Laietània. No resultaria estrany que els noms de Bètulo (en ibèric, *Baitolo*) i Iluro (en ibèric, *Illuro* / *Ilduro*) es corresponguessin amb les denominacions iberes dels poblats on els locals vivien quan van arribar els romans.

La superfície d'ambdues ciutats vorejava les 10 hectàrees i el seu perímetre es va delimitar mitjançant muralles reforçades amb torres. El nucli urbà va adoptar una planta ortogonal, amb carrers que es tallaven en angle recte delimitant illes de cases; un d'ells es va fer coincidir amb la Via Augusta Litoral, que travessava les dues ciutats. Al centre dels respectius recintes urbans s'hi va instal·lar el fòrum, seu dels edificis que representaven el poder polític romà a nivell municipal, però ni a Iluro ni a Bètulo han quedat massa vestigis d'arquitectura pública, amb l'excepció d'unes termes. Sí que es coneix millor, en canvi, l'arquitectura domèstica, gràcies a les restes de cases benestants que ha desenterrat l'arqueologia.

La Venus d'Iluro. Escultura del s. I dC trobada a les excavacions de Can Xammar (Mataró) que representa aquesta deessa de la mitologia grecoromana. Font: Album.

2. Castellbisbal a l'època romana: els períodes republicà i alt-imperial (segles II aC-III dC)

Tradicionalment, es considera que el procés de conquesta d'Hispania no va culminar fins a la submissió dels càntabres i dels àsturs, al nord de la península, en temps de l'emperador August³. Aquestes campanyes (29-19 aC), transcendents en termes històrics, van tenir una gran incidència en la història de Castellbisbal, per tres motius, principalment. En primer lloc, perquè foren els legionaris que van participar en aquestes guerres els qui van construir el Pont del Diable. En segon lloc, perquè August va decidir també que calia assentar una part dels veterans d'aquest conflicte a la colònia de Bàrcino, fundada per ell mateix en el marc d'una política de reestructuració de la Laietània ibera occidental. I, per tal de dotar Bàrcino d'una jurisdicció pròpia, se li van atribuir les terres de l'actual terme municipal de Castellbisbal, junt amb la resta de territoris que avui dia integren el Baix Llobregat. I, en tercer lloc, perquè August també va aprofitar aquesta mà d'obra militar per a construir un tram de la Via Augusta que anava des de Bètulo fins a Bàrcino i d'aquí, seguint la riba del Llobregat, fins al marge oriental del Pont del Diable, a Castellbisbal, on encara avui dia s'alça l'arc de triomf davant del qual es reunien els trams interior i litoral de la Via Augusta. Es tracta, per tant, de tres esdeveniments amb grans implicacions històriques que cal estudiar separatament.

2.1. La reestructuració de la Laietània ibera i les conseqüències de la fundació de Bàrcino (segles II-I aC)

La primera actuació dels romans als territoris al nord de l'Ebre es detecta a partir de la segona meitat del s. II aC, és a dir, al final del període republicà. Es va concretar en una pressió sobre els ibers per tal que abandonessin les seves ciutadelles encimbellades i es traslladessin a les ciutats de la plana, expressament fundades pels romans per a acollir-los. En el cas de la Laietània (regió de la qual formava part la suposada comunitat ibera que podria existir a Castellbisbal⁴), això va suposar, en el primer terç del s. I aC, l'abandonament de Burriac, un centre que actuava com a capital de la regió des de feia més o menys dos segles. Per tal d'aconseguir aquest propòsit, els romans van fundar un establiment de nova planta, en un territori més pla i litoral, que van batejar com lluro (Mataró). Una mica abans, vers el 100 aC, la República romana ja havia aplicat aquesta mateixa estratègia fundant Bètulo, amb la intenció de desencastellar els ibers del Turó d'en Boscà i de la resta de petits assentaments en turó que hi havia a la zona.

Pel que fa al poblament rural de la Laietània, va quedar molt modificat a conseqüència del reassentament forçós de la població ibera en poblats de nova planta i d'una ocupació extensiva de la plana mitjançant vil·les de nova creació dedicades

Catalunya amb les entitats urbanes durant l'època romana (l'estrella indica la ubicació de l'actual terme de Castellbisbal).

a la producció agrícola (sobretot, cereals, vi i oli). Tot això va anar acompanyat, a més, de canvis en les formes de treball: principalment la introducció del latifundi itàlic conreat per grans bandes d'esclaus.

A nivell econòmic, els romans van fomentar a la Laietània –com en d'altres parts de Catalunya– una viticultura intensiva que, en molts llocs, va substituir la predominant dedicació cerealística de les terres de conreu que havia caracteritzat l'època ibera; en serveix de testimoni l'amortització dels quatre camps de sitges identificats a l'entorn de Burriac. Aquesta intensificació també es pot detectar per un augment de les terrisseries, que es dedicaven a la fabricació d'àmfores per a envasar el vi. L'extraordinari augment del nombre de tallers ceràmics i del gran volum de

les seves produccions amfòriques ens permet deduir la magnitud de la producció i la comercialització del vi laietà. Com es veurà més endavant, aquest panorama de vil·les rurals disperses controlant un ampli territori dedicat intensivament a la viticultura és la realitat que han desvetllat les troballes arqueològiques al terme municipal de Castellbisbal (vegeu l'apartat 2.4). Els estudis paleoambientals han demostrat que, a la zona del curs baix del Llobregat, els romans van ampliar les àrees de conreu preexistents a costa de les masses forestals, i que els camps es van dedicar a la producció de cereals i, sobretot, de vinya, mentre que el conreu d'oliveres no està testimoniats en cap jaciment de la zona.

Les darreres intervencions dels romans per a reestructurar la Laietània des d'un punt de vista administratiu van tenir lloc força anys més tard, a l'inici de l'època imperial, al darrer quart del s. I aC, en temps de l'emperador August. Entre els anys 26 i 24 aC, aquest monarca va residir per una llarga temporada a Tàrraco mentre supervisava, des de la distància, la seva campanya contra càntabres i àsturs (29-19 aC). Aquesta estada, forçada per la seva salut malaltissa, li va permetre adquirir un coneixement molt exacte de les necessitats de la província Tarraconense i li va donar l'oportunitat de planificar iniciatives que milloressin tant la seva administració com l'explotació econòmica. Com es veurà tot seguit, la Laietània va ocupar bona part d'unes reflexions que es van concretar en la fundació d'una colònia (Bàrcino) i en la construcció de noves infraestructures viàries (el Pont del Diable i una branca litoral de la Via Augusta).

La materialització d'aquests projectes, però, va haver d'esperar fins a la fi del conflicte amb els càntabres (19 aC) i el retorn de l'emperador a Tàrraco, que va tenir lloc entre els anys 15 i 13 aC. Segons que afirma Dió Cassi, fou en el context d'aquesta nova estada a Hispània que el monarca va "colonitzar nombroses ciutats a Ibèria" (Dió Cassi, *Biblioteca històrica*, 54, 23, 7), entre les quals Cesaraugusta (Saragossa) i Bàrcino, l'única fundació romana a la Laietània amb rang de colònia. La data exacta de la seva constitució s'ubica entre els anys 15 i 8 aC i, molt possiblement, els seus constructors i pobladors van ser els mateixos encarregats d'aixecar el Pont del Diable i diversos trams de la Via Augusta Litoral, és a dir, soldats veterans de les guerres càntabres.

Els tres motius fonamentals que expliquen la fundació de Bàrcino van ser: exercir un major control (sobretot, fiscal i impositiu) sobre la part més occidental de la Laietània, que s'escapava del control directe de Bètulo, com a motiu principal; dotar la regió d'un nucli municipal fort que pogués fer-se càrrec de rendibilitzar l'explotació econòmica dels territoris de la vall fluvial del Llobregat (principalment, el vi de la Laietània i les mines de ferro existents a la zona de Gavà); i, per últim, organitzar la sortida de tots aquests productes cap al port natural de Montjuïc, que ja estava plenament integrat en xarxes comercials per tota la Mediterrània. A més, també es podria considerar el fet que la reestructuració que August havia endegat en el recorregut de l'antiga Via Heraclea (ara, Via Augusta), en crear un

Els noms romans de la colònia Bàrcino

Com a colònia de ciutadans romans que era, a Bàrcino se li va atorgar un nom potent que recordés per sempre al responsable de la seva fundació: Colònia Júlia Augusta Favència Paterna Bàrcino (en algunes inscripcions, l'ordre dels noms varia). “Colònia” fa referència a l'estatut de la ciutat, el més prestigiós de tots, reservat a aquells nuclis urbans que estaven habitats per ciutadans d'origen romà (o, si més no, itàlic). El rang colonial comportava nombrosos privilegis i exempcions fiscals, per això era molt prestigiós i ambicionat. “Júlia” és el *praenomen* (o nom de família) d'August. “Augusta” és un adjectiu que identifica la ciutat com a resultat directe de la voluntat del monarca regnant. “Favència” significa l’“afavorida pels déus” i, segurament, té a veure amb el fet que, en el moment en què es feien els rituals de fundació i se sacrificaven les víctimes per aconseguir l'aquiescència divina, els sacerdots encarregats de la inspecció de les vísceres d'aquests animals van considerar que els auspicis eren extraordinàriament propicis i donaven a entendre que la ciutat comptava amb el “favor” decidit de les divinitats. “Paterna” es pot interpretar com una referència a Juli Cèsar, pare adoptiu d'August: s'intueix que ell ja havia planificat aquesta fundació i que, per tant, el seu fill no feia sinó donar-li compliment. Per últim, “Bàrcino”, segons la hipòtesi més probable, seria la llatinització de *Barken*, el topònim iber que identificava la comunitat ibera que feia segles que habitava en el veïnatge d'aquest territori.

Inscripció romana amb els noms oficials de la colònia Bàrcino conservada al Museu d'Història de Barcelona. Font: Wikimedia Commons. JayCross

ramal que circulava pel Maresme i unia lluro amb Bètulo, també feia recomanable la fundació de Bàrcino com a darrera etapa abans d'abandonar la costa i dirigir-se cap a l'interior, o sigui cap a Castellbisbal i el Pont del Diable, per on passava la ramificació principal de la via.

És per tot plegat que els territoris de l'actual terme municipal de Castellbisbal es van assignar de manera molt directa a la circumscripció territorial de la colònia Bàrcino. D'aquesta manera, l'excedent agrícola de les terres entorn de Castellbisbal –dedicades principalment a la viticultura– es podien trametre cap Bàrcino bé per barca, a través del Llobregat, bé per terra, en carro, a través de la Via Augusta Litoral, reforçada amb la construcció del Pont del Diable. Mai no podem saber, però sí sospitar, en quina mesura l'excedent agrícola generat per aquests territoris va contribuir a l'enriquiment de les grans famílies de Bàrcino, quatre de les quals, els Julis, els Pedanis, els Licinis i, sobretot, els Minicis Natsals van aconseguir la promoció fins a l'estament senatorial a final del s. I o inicis del s. II dC i es van establir a Roma.

El lloc elegit per a instal·lar Bàrcino va ser un petit turó –conegut com a *Mons Taber* a l'època medieval– que permetia a la nova ciutat el domini visual sobre tota la fèrtil plana circumdant, regada i delimitada pels rius Besòs i Llobregat. El territori de Bàrcino quedava una mica allunyat de les fundacions republicanes d'lluro i Bètulo i, per tant, els romans van actuar amb la intenció de consolidar la seva presència en aquestes terres liminars de la Laietània. La constitució de la colònia Bàrcino va comportar la centuriació dels terrenys circumdants, i va ser així que els romans van aconseguir millorar la seva gestió en els confins més occidentals de la Laietània. En primer lloc, perquè van poder exercir un major control social sobre la població indígena i, al mateix temps, intensificar la promoció de la pròpia cultura entre les comunitats iberes. En segon lloc, perquè va fer possible establir una fiscalitat més opressiva, amb l'establiment de cadastres rigorosos que identifiquessin millor –i taxessin més eficientment– les propietats rurals de la zona i la riquesa de les seves produccions agrícoles.

2.2. L'organització viària entorn de Castellbisbal i la remodelació de la Via Augusta (segle I aC)

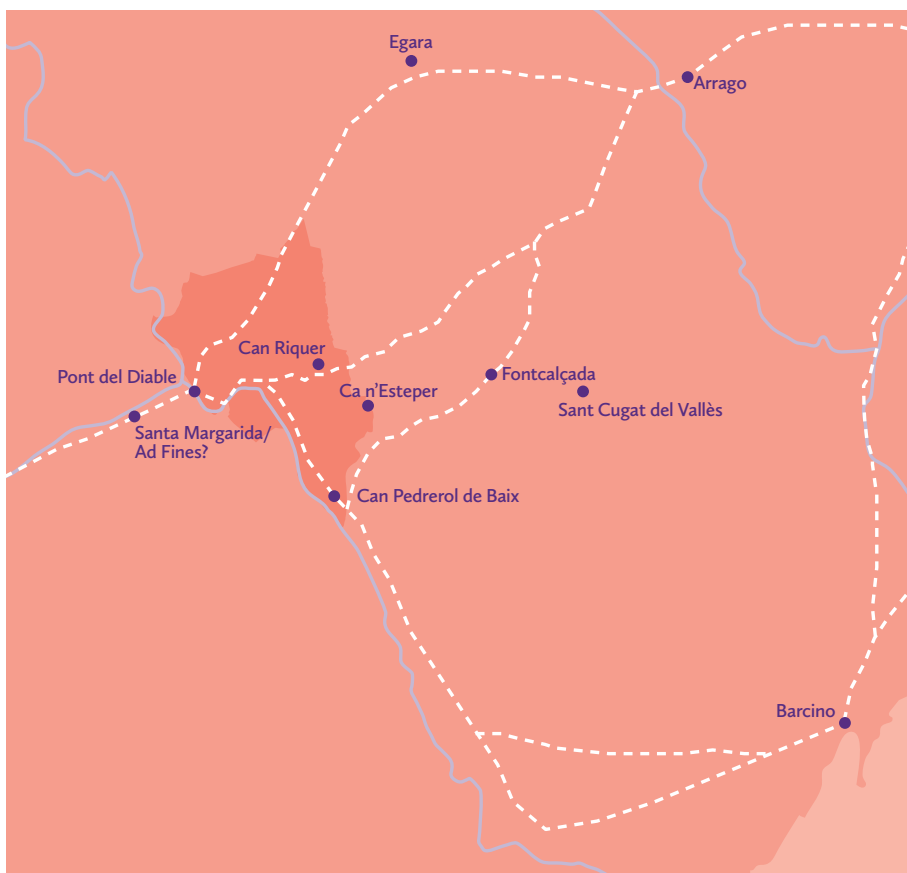
Com ja s'ha esmentat, en la reestructuració de la Laietània ibera, August va decidir modificacions molt rellevants en l'antiga Via Heraclea sobretot, entorn el 9 o 8 aC; és per això que la nova infraestructura viària resultant fou rebatejada com a "Via Augusta". Les innovacions aportades per l'emperador estaven justificades pels interessos de la logística militar, administrativa i econòmica de l'Imperi romà, ja que les vies no només es construïen per a facilitar el transport i les relacions comercials entre els diferents nuclis urbans, sinó que també, i per sobre de tot, es bastien per a donar suport al desplaçament de les legions i als serveis del correu imperial.

Els mil·liaris, les fites de carretera de l'antiguitat

Una de les circumstàncies del viatge per les carreteres de l'Imperi que els romans es van preocupar de solucionar fou la de l'orientació. Així, les vies romanes, com les carreteres actuals, tenien indicadors que anunciaven als viatgers les distàncies respecte del nucli urbà més proper. Es tracta d'una fita de forma cilíndrica –tallada en pedra i clavada als marges de la via– que a les fonts tardoantigues i medievals s'anomena “mil·liari” (*milliarium*) i que servia per a indicar les distàncies entre ciutats expressades en milers de passos (*millia passuum*). Tenint en compte que el pas romà (en realitat, eren dues passes) equivalia a 1,48 m, un miler de passos serien 1.480 m (1,48 km). I d'aquí el nom de la unitat de longitud anglosaxona coneguda com a “milla”, que té una equivalència de 1.609 m, molt semblant a la mesura de longitud romana.

El cas és que, un cop implementades les reformes, la Via Augusta va quedar integrada en una xarxa de comunicacions de més llarg abast que permetia als romans circular entre Roma i Gades (Cadis). Per la banda dels Pirineus, la via començava al coll de Panissars, al peu d'un monument d'època republicana conegut com a “Trofeu de Pompeu”, erigit pel famós general homònim i rival de Juli Cèsar. Des d'allà, la ruta es dirigia vers Juncària (La Jonquera) i continuava seguint el traçat de l'antiga Via Heraclea. Ara bé, en lloc de fer camí cap a Empúries, August va decidir que s'adreces directament a Gerunda (Girona), des d'on continuava per la Depressió Prelitoral i travessava el Llobregat pel territori de Castellbisbal i Martorell (pel punt on August va manar erigir el Pont del Diable). Els itineraris geogràfics romans conservats documenten en aquest indret un assentament que es deia *Ad Fines*, topònim que podríem traduir com “(situat) en els límits”. Tot i que no es pot afirmar de manera taxativa, es dedueix que no era cap ciutat romana, sinó que devia identificar una mena d'hostal (en llatí, *mansio*) que proporcionava cavalleries, provisions i descans als usuaris de la carretera⁵. En el seu darrer tram per terres catalanes, la Via Augusta arribava a Tàrraco i prosseguia cap a l'Ebre, que creuava a l'alçada de Dertosa (Tortosa).

El trajecte pel Vallès, a través de la Depressió Prelitoral, és un dels que la historiografia ha discutit més. Apareix documentat en diverses fonts geogràfiques d'època romana, molt especialment els Vasos Apol·linars, quatre cilindres de plata trobats a Vicarello (Itàlia) que detallen, etapa per etapa, el recorregut entre

Indicació dels diferents traçats que s'atribueixen a la Via Augusta i les seves ramificacions en el territori de la Laietània occidental.

Gades i Roma (amb indicació de les milles entre cadascuna de les parades). Segons aquest testimoni, la del Vallès seria la branca principal de la infraestructura viària d'August. Però l'emperador va decidir crear una desviació litoral de la via que duia el seu nom: la que travessava tot el Maresme i unia Iluro, Bètulo, Bàrcino... i pràcticament arribava fins a les portes de Tàrraco. Ara bé, després de travessar Bàrcino, un ramal d'aquesta via "secundària" retornava a la branca principal de la Via Augusta, just a l'alçada de Castellbisbal. Per tal de distingir entre tots dos traçats, cal diferenciar entre la Via Augusta Interior (la del Vallès) i la Via Augusta Litoral (la del Maresme).

Així, després de deixar enrere Seterres (Hostalric), la Via Augusta Interior entrava al Vallès per Pretòrium (Llinars) i prosseguia per Semproniana (al territori de Granollers) i Arrago (turó de La Salut, a Sabadell). Des d'aquí, el recorregut fins

“Tots els camins porten a Roma”

La Roma imperial es vantava de la seva infraestructura de comunicacions, tot i que la construcció de vies, ponts i ports ja havia estat practicada, de manera intensiva, des de l'època republicana. Per això, al bell mig del fòrum de Roma, molt a la vora del Temple de Saturn, s'alçava una construcció de l'època d'August coneguda com el *milliarium aureum*, que feia les funcions de quilòmetre zero de les carreteres romanes i que informava sobre les distàncies entre la capital i les principals ciutats de l'Imperi. D'aquí ve la famosa dita “Tots els camins porten a Roma”, una versió simplificada de la frase “Mil camins porten els homes per sempre cap a Roma” (*mille uiae ducunt homines per saecula Romam*). Cal tenir present, però, que aquesta dita no existia en època romana, sinó que va forjar-se en els temps medievals, l'any 1175, per Alain de Lille (*Liber paraboliarum*, 519) –quan Roma s'havia convertit, ja, en la capital de la Cristiandat.

a Castellbisbal ha estat objecte de diverses hipòtesis. El trajecte que compta amb més valedors fa passar la Via Augusta Interior pels territoris de Sant Quirze del Vallès i pel sud de Rubí, des d'on, resseguint el curs de la riera homònima, arribaria al Llobregat a l'alçada, potser, de Can Coromines. Tot seguit, ascendiria pel Camí del Repeu, salvant els turons i talls que voregen el riu i passant no gaire lluny de Can Pedrerol de Baix. La meta final d'aquest tram de la Via Augusta Interior seria l'arc de triomf del Pont del Diable⁶.

Altres autors, però, proposen un recorregut alternatiu pel tram entre Arrago i Castellbisbal que seria més rectilini i evitaria la gran marrada que comportava desviar-se cap al sud per a trobar la riera de Rubí. Tot i que l'orografia del territori d'aquesta ruta alternativa és més complicada, s'han adduït com a testimonis de la seva probabilitat els materials arqueològics d'època romana trobats a les finques de Can Riquer, Can Campanya i Ca n'Esteper, situades al llarg del trajecte proposat. Són especialment rellevants les troballes en aquest darrer mas: hi va aparèixer un fragment epigràfic –interpretat com una fita mil·liària– que tenia gravades les lletres E-P (avui dia, però, la peça està desapareguda). Tot i que podria no haver-se trobat al seu lloc original, la presència del mil·liari indicaria, sens dubte, el pas d'una carretera per la zona. A més, a la veïna ermita de Sant Joan de Benviure es va reaprofitar una inscripció dedicada a Júpiter Òptim Màxim que permet suposar l'existència propera d'un santuari dedicat a aquest déu, que bé podria estar sobre la Via Augusta Interior, o ben connectat amb aquesta.

Per últim, sembla que també hi havia un ramal situat més al nord de la Via Augusta Interior que, des d'Arrago s'adreçava cap a Ègara (Terrassa) i arribava també al Pont del Diable. Des de Terrassa, resseguia la carena que uneix aquesta població amb Martorell amb un traçat quasi rectilini i sense accidents geogràfics que dificultessin la circulació dels carros. D'aquesta manera, davant l'arc monumental del Pont del Diable, al terme municipal de Castellbisbal, es reunien, com a mínim, dos –si no és que eren tres– ramals de la Via Augusta. I aquest fou, segurament, el motiu pel qual es va construir l'arc: per a monumentalitzar el retrobament de la Via Augusta Interior amb la calçada que connectava amb la Via Augusta Litoral a l'alçada de Bàrcino. Des de Bàrcino, la Via Augusta Litoral continuava, resseguint la costa, cap a Tàrraco i no es retrobava amb la Via Augusta Interior fins a l'alçada de l'Arc de Berà, un altre monument erigit per a realçar la fusió entre els nous camins materialitzats gràcies a l'enginyer creatiu d'August. El seu recorregut es pot inferir de la descripció que ofereix el geògraf romà Pomponi Mela (s. I dC) quan detalla les ciutats de la costa entre Empòrion i Tàrraco: “Des d'aquí fins a Tàrraco es troben les poblacions de Blande [= Blanes], Iluro, Bètulo, Bàrcino, Subur [=Sitges?] i Tolobi [emplaçament desconegut]; els petits rius Bètulo [= el Besòs] i Rubricat [= el Llobregat], al costat de la muntanya de Júpiter [= Montjuïc], a la costa de Bàrcino, i el riu Maius [= Gaià? / Foix?], entre Subur [= Sant Boi] i Tolobi [= Calafell]” (Pomponi Mela, *Corografia*, 2, 5, 89).

Pel que fa a la Via Augusta Litoral, Bàrcino es va convertir en una etapa fonamental d'aquest nou ramal. Ara bé, en abandonar Bàrcino, a l'alçada de l'actual plaça d'Espanya, de la Via Augusta Litoral sorgia una desviació que seguia la riba oriental del Llobregat fins al Pont del Diable, on es trobava amb la Via Augusta Interior. Aquesta ruta passava per Cornellà, Sant Just Desvern, Sant Feliu de Llobregat i la riera de Rubí. A l'alçada de Cornellà es bifurcava en dos i el segon ramal creuava el riu en direcció a Sant Boi i l'ancoratge de les Sorres (un fondejador al delta del Llobregat dins la ruta marítima que unia aquest riu amb el port de Montjuïc). Segons els darrers descobriments arqueològics, tota aquesta zona a banda i banda del Llobregat, en el seu curs baix, estaria ocupada per vil·les d'explotació agrícola (dedicades sobretot a la viticultura). Fins i tot, el nom d'alguns dels seus antics propietaris romans ha quedat fossilitzat en la toponímia moderna, cas de *Cornelianus* que, amb molta probabilitat, va posseir les terres de tot el que avui és Cornellà; de *Pallaianus* de qui va prendre el seu nom la població de Pallejà; o de *Gavianus* (o *Gavanus*) que tenia el seu latifundi a Gavà.

La confluència d'un gran nombre de camins de la Laietània occidental al territori de Castellbisbal-Martorell s'explica pel fet que l'àrea del congost entre aquests dos municipis ha funcionat sempre com una cruïlla natural de camins. En sentit nord-sud, comunica el delta del Llobregat amb la Catalunya interior (cap a Lleida) i, en sentit est-oest, estableix una via de pas entre les contrades gironines, el Vallès, el Penedès, les comarques tarragonines i les terres de l'Ebre. A més, en ser l'únic

pas que voreja el massís del Garraf, ofereix un trajecte força planer i sense grans pendents que, a l'antiguitat, feia més fàcil el desplaçament de carros de tracció animal. A més, el congost també era un nus de comunicacions fluvials. Per una banda, s'hi produeix la confluència entre l'Anoia i el Llobregat i, per l'altre, cal tenir present que el curs baix d'aquest darrer riu era navegable entre aquest punt i el delta, en ambdues direccions. En aquest sentit és important destacar que les darreres excavacions arqueològiques al Pont del Diable han documentat evidències d'un port fluvial al seu estrep oriental (és a dir, a la riba de Castellbisbal).

Des del Pont del Diable, els romans van continuar la seva activitat constructiva creant vies secundàries, com la que permetia arribar fins a llerda (Lleida) passant per altres fundacions romanes: Sigarra (Prats de Rei) i Ilesso (Guissona), i que s'allargava fins a Cesaraugusta (Saragossa). Altres poblacions aixecades pels romans, com Ausa (Vic), també es van fer accessibles des de la Via Augusta Interior mitjançant la construcció d'altres vies.

2.3. La construcció del Pont del Diable (segle I aC)

El Pont del Diable es va construir entre els anys 10 i 5 aC per fer més còmode el pas de carros i vianants per sobre del Llobregat. Se'l va ubicar sobre del congost entre Castellbisbal i Martorell, a uns 500 m al sud de la confluència amb l'Anoia i a uns 130 km de les fonts del Llobregat, en un punt geogràfic en què la Depressió Prelitoral i la Serralada Litoral es troben. Des de la seva construcció fins ben entrat el s. XVIII, el Pont del Diable ha estat l'única infraestructura de caràcter permanent per creuar el Llobregat en el seu curs baix. La situació estratègica del lloc triat es fa ben palesa actualment quan hom observa la gran quantitat d'infraestructures que hi conflueixen (carreteres, vies ferroviàries, dos gasoductes i un col·lector de salmorres)⁷.

Inicialment, el pont feia 120 m de llarg –tot i que en alguns estudis es parla de 130 m– i comptava amb tres arcades –segons les hipòtesis més raonades– que li permetien salvar els 55,1 m d'ample de llera que el Llobregat tenia en aquells temps. Avui en dia queda poc de fàbrica romana, però, segons les propostes de reconstrucció, l'arcada central feia 17,7 m d'ample i les laterals, 12,7 m. La seva alçada oscil·lava entre els 6 m de les dues arcades laterals i els 9 m de la central. Es calcula que, d'amplada feia 6 m i, per tant, permetia el pas dels carros en ambdós sentits. En canvi, el pont d'època medieval que perdura fins avui és més estret: només fa 3,9 m en el tram sobre les arcades.

Tota l'obra es va aixecar en una única intervenció que va incloure tant el pont com l'arc monumental al marge esquerre del riu. En connexió amb el Pont del Diable es van construir diverses torres de vigilància que permetien un ampli control visual sobre el congost entre Castellbisbal i Martorell, la Via Augusta Interior i la vall del Llobregat circumdant. Fins als nostres dies només ha sobreviscut la de Castellví de Rosanes, integrada posteriorment al castell medieval.

Vista panoràmica de l'estat actual del Pont del Diable. Fotografia de: Quim Roser.

2.3.1. Els responsables materials de la construcció

Els constructors del Pont del Diable són ben coneguts gràcies a les marques amb què van gravar alguns dels blocs emprats a l'obra: els soldats de les legions que havien participat a les guerres càntabres i que també van participar en les fundacions de Cesaraugusta (Saragossa) i Bàrcino. Fins fa uns anys, les úniques marques conegudes d'aquests legionaris eren les disset que es van identificar l'any 1965 en els paraments més antics de l'estrep occidental (a la riba de Martorell), tant en la seva cara nord com en la sud: dotze que assenyalen la legió IV Macedònica (escrita, en realitat, amb quatre pals: IIII), de les quals vuit a la cara nord i quatre a la sud; tres que recorden la legió VI Víctrix, dues a la cara nord i una a la cara sud; i dues que esmenten la legió X Gèmina, a la cara nord.

Més recentment, l'any 1999, es van trobar altres marques d'aquestes mateixes tropes a la cara sud de l'estrep oriental (a la riba de Castellbisbal). Dues pertanyen a la legió VI Víctrix i una a la IV Macedònica; hi ha constància d'una quarta marca,

però de lectura molt dubtosa (potser atribuïble a la legió IV). L'interès d'aquestes noves marques rau en el fet que una, corresponent a la legió VI, es troba al parament que sustenta l'arc monumental. I això no és un detall menor: permet confirmar que l'arcada no es va afegir posteriorment, sinó que formava part del projecte original.

L'activitat de la legió X Gèmina com a constructora, en acabar la primera fase de les guerres càntabres (25 aC) està confirmada per les fonts escrites, com ara Dió Cassi, que escriu: “Un cop acabada aquesta guerra, August va llicenciar els soldats emèrits i els va permetre fundar, a la Lusitània, la ciutat anomenada Augusta Emèrita” (*Història romana*, 53, 26, 1). En canvi, les altres dues legions (la IV Macedònica i la VI Víctrix) sembla que van ser transferides a Hispània un temps després, per tal de reforçar els efectius de la legió X de cara a l'inici de la segona fase de la campanya contra els càntabres.

Un cop finalitzat el conflicte (19 aC), els veterans d'aquests tres cossos militars estan documentats en la fundació de Cesaraugusta: s'han trobat marques seves en alguns dels carreus emprats en la construcció del fòrum (avui dia, al subsòl arqueològic de la Plaza de San Bruno). A més, també consta que van intervenir en la millora de la infraestructura viària, tal com consta en diversos mil·lars recuperats. Per contra, la participació dels soldats en la construcció de Bàrcino o en les reformes de la Via Augusta Litoral no ha estat verificada per cap testimoni arqueològic, tot i que es pot pressuposar a partir de la seva col·laboració en la construcció del Pont de Diable. Si bé és cert que les marques d'aquestes legions no s'han trobat en cap dels carreus o mil·lars recuperats a Bàrcino i el seu entorn, cal no oblidar que la muralla fundacional de Bàrcino va ser “engolida” per la muralla del s. iv, que la va utilitzar com a nucli i la va amagar rere dels nous paraments externs. Per tant, els carreus de l'època d'August que s'han pogut recuperar són molt escassos.

Si bé tenim identificats els constructors del Pont del Diable, poca cosa més podem dir sobre ells: ni quants eren, ni quant de temps van emprar per finalitzar l'obra. Entre els enigmes pendents de respondre, un dels més rellevants és on tenien instal·lat el seu campament. Atesa l'orografia muntanyenca de la riba de Castellbisbal i tenint en compte que Hispània acabava de ser totalment pacificada, el més probable és que optessin per un assentament a la plana al més a la vora possible del solar de construcció, per la qual cosa caldria pensar en algun espai ocupat avui dia per la vila de Martorell que l'arqueologia encara no ha estat capaç de localitzar.

2.3.2. Els elements arquitectònics del Pont del Diable (o de Sant Bartomeu)

L'estat actual del Pont del Diable és el resultat de les diverses intervencions a què ha estat sotmès al llarg de la història. De l'obra romana, només en queden els cap-ponts, els basaments, els murs de contenció i l'arc commemoratiu. Tota la resta, especialment les arcades, data de l'època medieval (finals del s. xiii). Per mirar

Els soldats, uns hàbils constructors

El fet que els legionaris romans fossin els constructors del Pont de Diable no és de cap manera un fet aïllat, sinó una pràctica habitual. Els soldats, quan estaven en campanya, havien de construir el seu campament cada dia, i esmuntar-lo abans de prosseguir la marxa. A més, també havien de tenir coneixements de tota mena de construccions, no només per a poder muntar màquines de setge, sinó també per erigir qualsevol mena d'infraestructura que requerís l'evolució de la campanya militar. Així passava, per exemple, amb les vies, ja que per poder arribar als territoris dels enemics, els legionaris, primer, havien de fer una carretera que els permetés emprendre la guerra en condicions.

Per això, tot i que també hi havia arquitectes civils (com el famós Apol·lodor de Damasc, actiu en els temps de Trajà i Adrià, al s. II dC), el més habitual era que els constructors de l'estat fossin militars, cas de Vitruvi (actiu en els temps d'August, als s. I aC-I dC), autor del tractat d'arquitectura antiga més important que ens ha perviscut: el *De architectura*, una compilació, en deu llibres, del saber constructiu de grecs i romans.

Els romans, inventors del ciment

Mentre que els grecs van construir tots els seus monuments amb pedra seca i enllaçaven els blocs contigus amb grapes metàl·liques, els romans unien els carreus d'una manera més ferma gràcies a un morter de calç (*caementum*) de la seva invenció, molt semblant al ciment modern. Per fabricar-lo, l'obrer només havia de cremar un determinat tipus de pedres (calcàries i margues) a una temperatura de 1000°C en un forn especial que ens descriuen algunes fonts. La calç s'apagava amb aigua i es mesclava amb sorra i pedres de mides diverses. Per aconseguir un bon acabat final, calia remoure molt bé tota la massa fins que no quedés cap grumoll de calç.

Gràcies al contacte amb l'aire, aquest morter s'enduria lentament i, amb el pas del temps, resultava cada cop més resistent, ja que el diòxid de carboni permet la formació del carbonat de calç. En les construccions sota l'aigua –com els fonaments dels ponts–, on la calç no podia captar el diòxid de carboni, els romans substituïen la sorra per la putzolana, una cendra volcànica que permetia l'enduriment del morter en captar l'oxigen que transporta l'aigua.

No està de més destacar que, desapareguts els romans, els europeus no van tornar a fabricar cap mena de formigó fins al 1824, quan l'inventor anglès Joseph Aspdin el va patentar com a ciment Portland.

d'imaginar com era l'original, cal saber que, mentre que el pont actual té una alçada màxima de 21 m, el romà era més baix i tenia un punt d'inclinació molt menor, el suficient per a facilitar l'evacuació de les aigües i no dificultar el pas dels carros: es creu que l'arcada central devia fer uns 9 m d'alçada, mentre que les dues laterals s'elevaven, només, uns 6 m. Pel que fa a l'amplada, es calcula que l'arcada central devia mesurar 17,7 m i les dues laterals, 12,7 m.

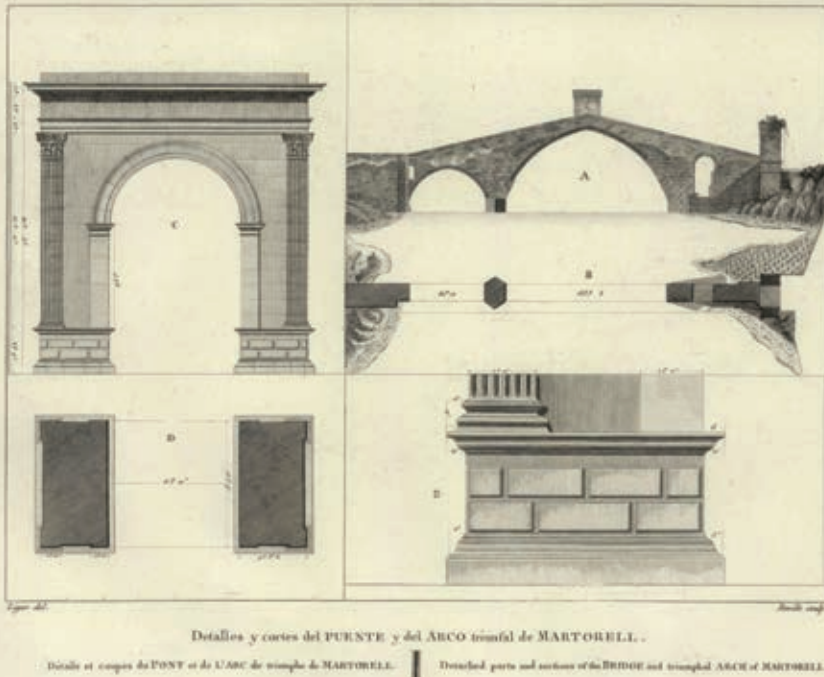
A partir de les restes visibles, es pot deduir que es tractava d'una obra sòlida amb un nucli de morter de calç (*opus caementicium*) revestit amb carreus rectangulars perfectament escairats (*opus quadratum*) i fets, majoritàriament, amb el gres vermell local. Els blocs eren de mida gran o mitjana segons el lloc on anaven col·locats, i estaven encoixinats i emmarcats per un cisellat en 45° amb l'única finalitat estètica de remarcar la conjunció entre ells. En canvi, la cara interior no es va treballar i va quedar irregular per tal de proporcionar una millor fixació al nucli interior del pont, construït, tot ell, amb morter de calç.

Per tal de descriure el pont, es fa necessari enumerar bé les seves parts constituents. D'est a o oest cal comptar enumerar-ne bé les parts, l'arc central, el pilar est, l'arc elevat, l'estrep est, l'arc monumental i la plataforma d'accés.

L'estrep oest (a la riba de Martorell) fa 6 m d'ample, però la seva alçada no es pot mesurar bé perquè tota la part inferior queda soterrada dins el talús del riu. A la base és on hi ha la majoria de les marques de les legions que van participar en la construcció del pont. El parament que es veu des de Martorell va col·locar-se l'any 1965 imitant l'estil romà, ja que el morter de calç original havia quedat a la vista. Molt a la vora del cap-pont, uns metres riu amunt, sota l'espai que va estar ocupat per l'escorxador municipal de Martorell (avui desaparegut), van aparèixer les restes d'una antiga ermita dedicada a sant Bartomeu. Tot i que se'n desconeix la data de fundació, cal tenir en compte que el culte a aquest sant va arribar a Catalunya al s. x i que el primer esment sobre aquesta construcció és de 1208. La presència d'aquesta ermita explica per què, fins al s. XVIII, el nom oficial d'aquest pont era "de Sant Bartomeu".

L'arc menor, sustentat per dues fileres de dovelles, té una llum de 16,4 m i una forma lleugerament apuntada que permet datar la seva construcció a l'edat mitjana (s. XIII). A l'extradós, entre l'arc i l'estrep, hi ha un arquet per a la descàrrega d'aigües d'1,2 m d'ample que ha de ser contemporani de la construcció de l'arc menor, tot i la seva volta de canó. L'arc menor ocupa el mateix espai que devia omplir l'arc lateral occidental del pont romà, el qual, no obstant, era una mica més petit (12,7 m de llum x 6 m de fletxa).

L'arc central se sustenta sobre dos pilars. El central (o occidental) –que encara conserva part de la fàbrica romana al sector inferior– està dotat de tallamars en els dos sentits del riu: un avantbec agut a la cara nord i un rerabec arrodonit en forma d'U a la cara sud. El seu ample mínim és de 6 m i té una forma prismàtica. El pilar est (o oriental) és lleugerament rectangular, fa 5x4 m i suporta tant l'arc central

Gravat d'Alexandre de Laborde amb l'arc monumental del Pont del Diable (1804).
 Font: *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (1806).

com l'arc elevat. També és de factura gòtica, tot i que bona part dels carreus que els arquitectes medievals van emprar en la seva construcció són romans i es van agafar de l'arc de triomf de la riba de Castellbisbal.

L'arc central és d'estil gòtic i també es va construir amb una doble filera de dovelles apuntada amb ogiva. Per causa de la seva llum (36,4 m), és el més ample de tot Catalunya. A l'època romana –i segons la proposta de restitució més acceptada pels estudiosos–, l'espai d'aquesta gran arcada gòtica l'haurien ocupat dos arcs de mig punt: el central (17,7 m de llum x 9 m de fletxa) i el lateral oriental (12,7 m de llum x 6 m de fletxa). L'arcada gòtica està coronada per un temple que també és d'època medieval i que té la funció de donar pes a la clau; originalment només hi havia els dos murs laterals i el coronament en forma de temple es va afegir amb posterioritat.

Entre el pilar est i l'estrep oriental hi ha un arc de mig punt, amb 5,5 m de llum, conegut com a "arc elevat". Data de l'època medieval i només té una franja de dovelles. Per la seva posició, un pèl aixecada amb relació al nivell del riu, es pot intuir que tenia les funcions de sobreeixidor i servia per a rebaixar la pressió de les aigües sobre el pont en temps de crescuda.

L'extracció de la pedra a les pedreres

L'extracció de la pedra es feia mitjançant un procediment ben il·lustrat per les fonts i les restes arqueològiques. Sempre que els era possible, els romans preferien les pedreres a cel obert, que explotaven per grades, fent que cada graó tingués l'alçada d'una filada de carreus. Si el terreny era llis, es començava a picar pel centre de l'explotació. Aleshores, a mesura que es baixava, es deixava intacte un pilar al bell mig com a testimoni del nivell original del sòl a l'inici dels treballs.

Per a l'obtenció dels carreus, s'aprofitaven al màxim fissures naturals que permetessin obtenir els blocs a la mida desitjada. Si la roca era tova, es podia tallar amb serra, amb l'ajut d'un abrasiu (normalment, sorra) i d'un refrigerant (aigua). Ara bé, quan la pedra era dura, la tècnica d'extracció consistia a ampliar les esquerdes naturals amb palanques, ja fos amb falques metàl·liques incrustades a cops de martell, o bé amb falques de fusta seca que, en mullar-se amb aigua i mantenir-se humides, s'inflaven i exercien pressió. Si no hi havia esquerdes, calia delimitar el perímetre del carreu amb l'ajut d'un pic acerat.

A continuació, l'estrep oriental té forma de prisma sobre una base trapezoidal. Fa 10,7 m de longitud i s'adossa directament sobre la roca mare. Es tracta de la part del pont que conserva una major quantitat de blocs romans (sobretot, als paraments laterals). La seva amplada oscil·la entre els 5,6 m i els 6 m. Tots dos estreps –tant l'occidental com l'oriental– comptaven amb plataformes a la seva cara nord –és a dir, aigües amunt– per tal de protegir els fonaments de l'erosió fluvial. Ara bé, la plataforma de l'estrep oriental va funcionar també com a embarcador fluvial i, per tant, connectava el Pont del Diable amb el pròsper comerç que feien les barques locals transportant mercaderies entre aquest punt i el delta del Llobregat. L'embarcador devia estar format per un mínim de cinc esglaons –els que s'han conservat–, el darrer dels quals s'endinsa sota el nivell de l'aigua. Cada esglaó mesura uns 50 cm i els blocs estan encoixinats tant a la superfície superior com a la frontal. Cada graó fa uns 15-16 m de llarg i es compon d'un nombre de blocs que decreix a mesura que davalla, des dels 17 fins als 13.

Al final de l'estrep oriental s'alça un arc monumental de l'estil dels arcs de triomf. Descansa sobre un basament de 9 m d'ample i 10,6 m de llarg, tot revestit de carreus perfectament escairats (*opus quadratum*). Té trenta filades de carreus, tot i que el seu aspecte actual està força desfigurat com a conseqüència de l'arrencaament de blocs per aprofitar-los en l'obra gòtica. Formalment, és un arc amb un sol ull i dues

Pont Flavien de Saint-Chamas (Boques del Roine), sobre el riu Touloubre, construït al s. I aC en la ruta entre Marsella i Arles. Font: Wikimedia Commons. Tanis 13.

pilastres a cada cara –delimitant els angles externs– que, possiblement, culminaven amb capitells corintis. El paviment de lloses que s’ha conservat, molt probablement, és original d’època romana i formava part de la calçada que travessava el pont.

Els blocs amb què es va construir el pont són de procedència local. Els de l’arc monumental, de sorrenques bioclàstiques, segurament provenien de la pedrera romana de Can Raimundet/La Rierussa (Sant Llorenç d’Hortons) i els gresos vermells que també hi ha a l’arc, però sobretot a la resta de la construcció, es devien agafar dels afloraments a la zona del Torrent de les Deveses (sota el Castellvell de Rosanes). Les calcàries de color gris clar emprades, sobretot, per a fer la calç dels morters, es devien extreure de la zona de Castellbisbal anomenada “Costa Blanca”, que no queda gaire lluny del pont. Tradicionalment, sempre s’havia proposat la pedrera de Can Companyà com una de les que va aportar els seus materials lapidis per a la construcció del pont, però els estudis més recents no han estat capaços de certificar-ho. La connexió d’aquestes pedreres, a través de torrents i el riu Anoia, amb el Llobregat permet suposar que el transport dels carreus es va fer, preferentment, per via fluvial.

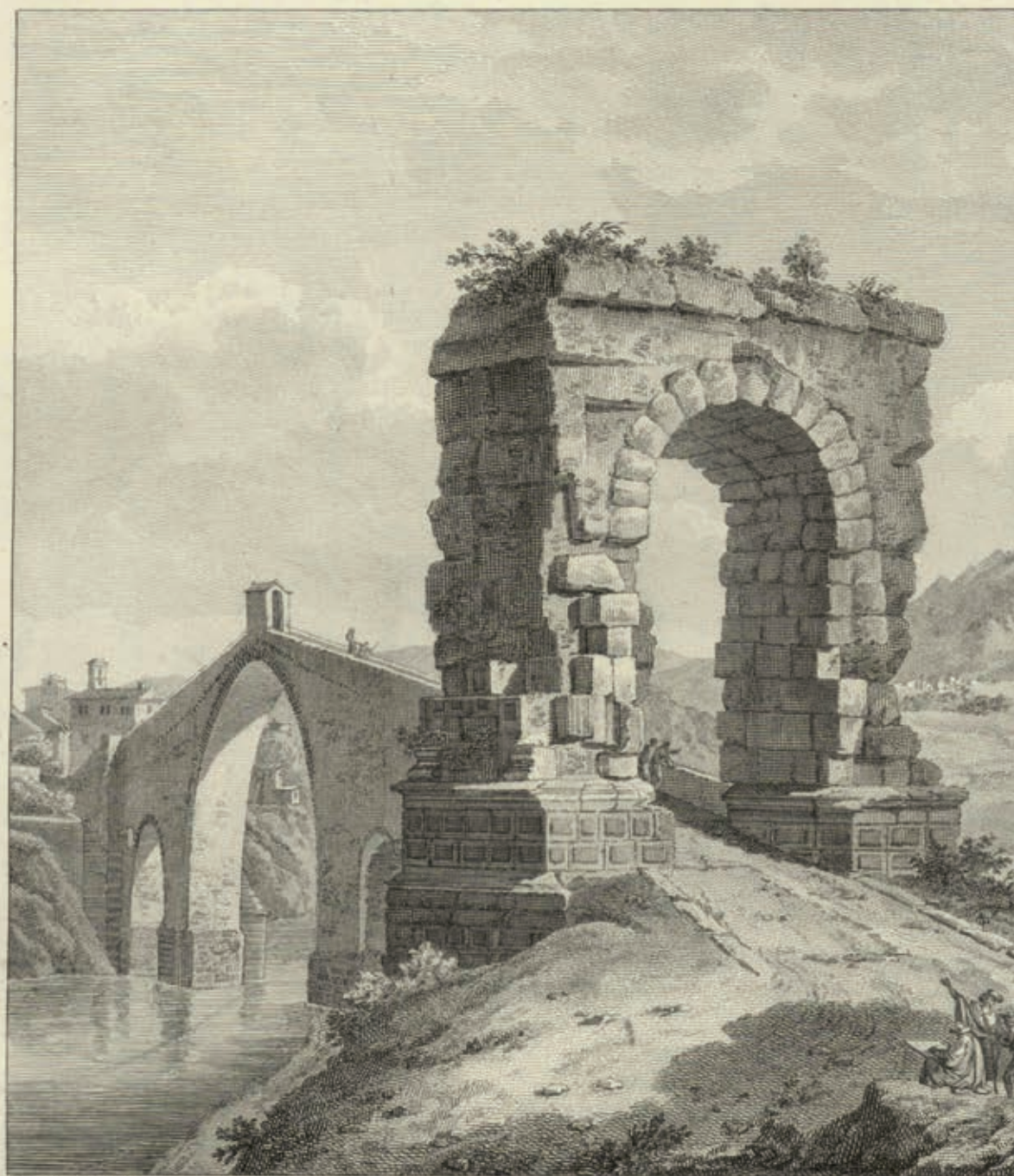
2.3.3. *Funció i significat de l'arc monumental*

Tot i que tant l'erudit i viatger francès Alexandre de Laborde (al s. XVIII) com l'arquitecte català Josep Puig i Cadafalch (l'any 1908) van publicar en els seus escrits que havien documentat el basament per a un arc monumental a l'estrep occidental (és a dir, a la riba de Martorell), aquesta afirmació no ha estat certificada per cap de les intervencions arqueològiques que s'han fet amb posterioritat. Per tant, al dia d'avui, es dona com a quasi segur que els romans només van erigir un arc monumental en un dels extrems del Pont del Diable, en contra de la simetria que acostumaven a donar a les seves edificacions i que, en el cas dels ponts, mostra, per exemple, el Pont Flavien de Saint-Chamas (Boques del Roine), sobre el riu Touloubre, construït al s. I aC en la ruta entre Marsella i Arles. Un altre exemple rellevant seria al del pont d'Alcàntara (Càceres, s. II dC), sobre el riu Tajo, que, com el de Castellbisbal, també té un únic arc monumental, però els seus arquitectes el van col·locar al bell mig del pont per tal d'assegurar la simetria de la construcció.

Així doncs, sembla evident que el Pont del Diable es va construir amb una notable asimetria, totalment intencionada, que resulta estranya per als hàbits constructius dels romans. És per això que la historiografia moderna ha volgut justificar aquesta excepcionalitat oferint un motiu plausible i, sobretot, de gran calat històric. L'explicació més assentada avui dia és la que considera que l'arc monumental indicava els límits entre les comunitats iberes dels laietans i els cossetans, és a dir, entre els territoris jurisdiccionals de Bàrcino (Laietània) i Tàrraco (Cossetània). Per donar suport a aquesta hipòtesi s'ha esgrimit el fet que els Vasos Apol·linars identifiquen, a la zona del Pont del Diable, un hostal anomenat *Ad Fines* que, tal com ja s'ha indicat més amunt, es podria traduir com "(situat) en els límits", és a dir, en la frontera entre ambdós municipis.

Tot i que aquesta hipòtesi s'ha consolidat en la historiografia catalana, segons el nostre parer, no està suficientment justificada i cal no deixar de considerar alguna explicació alternativa. Acceptar que l'arc monumental marca la frontera entre els territoris de Bàrcino i Tàrraco planteja un problema geogràfic sobre el qual no s'ha reflexionat prou. Si la frontera era on s'alça l'arc, vol dir que Bàrcino controlava fins a la riba oriental del Llobregat i que, tècnicament, el riu quedaria més enllà dels seus límits i, per tant, sota jurisdicció de Tàrraco. Si no fos així, i el Llobregat hagués quedat adscrit per August al territori de Bàrcino, l'arc monumental s'hauria d'haver erigit a la riba de Martorell. Tenint en compte que aquest monument podria haver-se construït en qualsevol de les dues ribes, si se li vol donar un sentit jurisdiccional, no es poden obviar les conseqüències administratives de la seva ubicació en una riba o en l'altra.

Per altra banda, el nom de l'hostal *Ad Fines* indica clarament que els límits entre els territoris d'ambdues ciutats es trobava en aquesta zona i que la línia fronterera cal buscar-la en el veïnatge d'aquesta hostatgeria. Ara bé, a quin dels dos termes municipals pertanyia *Ad Fines*? A Bàrcino o a Tàrraco? Si, tal com la historiografia moderna considera, *Ad Fines* depenia de Bàrcino i s'accepta també

Dessiné par M. Solano

Gravé à l'eau forte par Balbastro.

Vista Pintoresca del PUENTE y del ARCO Triunfal

Vue Pittoresque du PONT et de L'ARC de Triomphe de MARTORELL

Picturesque Vie

Terminé par Dequevauviller

de MARTORELL.

View of the BRIDGE and Triumphal ARCH of MARTORELL.

Gravat de George Malbeste amb l'arc monumental del Pont del Diable en primer terme i, al fons, l'ermita de Sant Bartomeu (1804).
Font: *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (1805).
Font: Gravats del Fons Antic de la Universitat de Barcelona/Memòria Digital de Catalunya <https://mdc.csuc.cat/digital/collection/gravatsBRUB/id/1665>.

que l'hostal estaria ubicat vora l'església de Santa Margarida, això significa que el terme municipal de Bàrcino s'estenia molt més enllà del Pont del Diable, ja que l'esmentada església es troba a diversos quilòmetres dels marges del Llobregat; en conseqüència, la funció jurisdiccional de l'arc, a la riba de Castellbisbal, no tindria cap mena de sentit. Per tal que aquest monument marqués realment la frontera, *Ad Fines* hauria de pertànyer, doncs, a Tàrraco, però això significaria, de nou, que el Llobregat quedava sota jurisdicció tarragonina.

En la nostra opinió, plantejar la possibilitat que el Llobregat hagués quedat sota el control administratiu de Tàrraco va en contra de totes les informacions –literàries i arqueològiques– amb què comptem sobre la gestió administrativa i econòmica de la zona del Baix Llobregat en els temps d'August. Si, tal com hem indicat més amunt, aquest emperador va fundar Bàrcino per augmentar la presència romana a la Laietània occidental, va refer el traçat de la Via Augusta per tal d'unir aquesta ciutat amb el congost entre Castellbisbal i Martorell, i va construir el Pont del Diable per tal de millorar el control fiscal de Bàrcino sobre les activitats agrícoles i comercials al curs baix del Llobregat, no té cap mena de sentit posar aquest riu sota la jurisdicció de Tàrraco. Sembla més lògic pensar que, per tal que Bàrcino pogués realment exercir el paper de dinamitzadora econòmica que August volia conferir a la ciutat, aquesta exercís el seu control sobre les dues ribes del riu. Conseqüentment, si August hagués volgut dotar l'arc monumental del Pont del Diable d'una funció jurisdiccional hauria tingut molt més sentit emplaçar-lo a la riba de Martorell.

D'aquesta manera, cal pensar que si l'emperador el va fer erigir al marge de Castellbisbal, devia tenir algun altre motiu que la indicació dels límits entre Bàrcino i Tàrraco. De fet, no hi ha cap constància de l'ús d'arcs per a la delimitació dels territoris jurisdiccionalment entre municipis. En canvi, els arcs triomfals van ser àmpliament utilitzats per a dignificar els creuaments de carrers o els accessos a les ciutats, mercats i fòrums. Tenint en compte que, a la banda de Castellbisbal es produïa el retrobament de dos o tres ramals de la Via Augusta que allà mateix, davant de l'arc, unificaven els seus traçats per tal de continuar camí, tots junts, cap a Martorell (vegeu l'apartat 2.2), som de l'opinió que l'arc es va construir per a monumentalitzar la fusió de camins. Sustenta aquesta hipòtesi, el propi arc de Berà, que no té cap altra justificació, per a la seva existència, que la retrobada de dos dels brancals de la Via Augusta (la Interior i la Litoral) abans de la seva entrada a la ciutat per la porta del circ. En cap cas marca una delimitació municipal, ja que està situat en ple cor del territori de Tàrraco.

2.3.4. La vida del Pont del Diable més enllà de l'antiguitat

Segons el que consta en la documentació medieval, el Pont del Diable va ser reparat els anys 1089, 1091, 1092 i 1143 per tal de pal·liar destruccions provocades per riuades.

Finalment, entre els anys 1283 i 1295 va ser objecte d'una gran remodelació que va afectar tot el tram de la llera i que va comportar la construcció de la gran arcada gòtica. Coneixem el nom d'un dels mestres d'obra: Bernat Selles o Sellarés (en actiu l'any 1289). El nou pont va resultar més estret i costerut que el seu predecessor romà, però, tot i això, consta que hi passaven els carros.

La primera descripció del Pont del Diable la va proporcionar el viatger francès Alexandre de Laborde (1773-1842), que va proposar que el pont romà hauria tingut tres arcades de dimensions semblants i un arc de triomf a cada banda. Altres viatgers estrangers van quedar igualment admirats per la fàbrica del Pont del Diable i ens han deixat gravats més o menys idealitzats sobre l'aspecte que la construcció ofería en ple s. XVIII.

L'any 1867, la recentment constituïda Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de la Provincia de Barcelona fou la primera a preocupar-se per l'estat de conservació del monument. En la restauració que va fer la Diputació de Barcelona entre els anys 1928 i 1932, un seguit d'intervencions dirigides per Jeroni Martorell van consolidar l'arc monumental col·locant carreus d'imitació romana al costat nord. El pont fou declarat Monument Nacional el 3 de juny de 1931 i dos anys més tard es van treure les baranes i es va deixar a la vista el paviment romà, lleugerament inclinat a la base de l'arc monumental.

L'arcada central del pont medieval va ser volada el 24 de gener de 1939 per l'exèrcit republicà en retirada, en un intent per alentir l'avenç de l'exèrcit franquista cap a Barcelona. L'arcada no es va tornar a aixecar fins al 1960-1961 i, en la reconstrucció, se'n va mantenir l'estructura gòtica apuntada (amb 43 m de llum i 21 m de fletxa). L'arc monumental del marge de Castellbisbal va ser restaurat entre el 20 d'abril i el 3 de juliol de 1962. El 1965 es van enderrocar les cases que hi estaven adossades per la banda de Martorell per tal d'enjardinar les immediacions del pont.

Les primeres intervencions amb metodologia arqueològica realitzades sobre el monument van tenir lloc entre el 14 d'abril i el 16 de maig de 1997 en el marc del "Projecte complementari de condicionament hidràulic del riu Llobregat i rieres a l'entorn de l'Autovia del Baix Llobregat" i van tenir continuïtat durant els anys 1998 i 1999. Aquests treballs van permetre conèixer aspectes inèdits del pont i de la seva construcció, com ara: retrobar fins a cinc fileres de carreus de l'arc monumental que havien quedat reblides pels sediments, localitzar l'embarcador fluvial a l'estrep oriental o detectar noves marques de les legions, aquest cop a l'estrep oriental. Entre el material arqueològic recuperat al llarg de les intervencions, destaca la presència de quatre fragments d'àmfores romanes de producció local localitzats al farciment d'una terrassa ubicada entre el mur de contenció i el basament de l'arc monumental. Es tracta de produccions de les terrisseries locals: tres fragments de Pascual 1 (forma produïda a la Laietània entre el 40 aC i el canvi d'era) i un quart fragment que podria pertànyer tant al mateix tipus com a una Dressel 2-4 (fabricada entre finals del s. 1 aC i mitjans del s. 1 dC). Cal destacar també la troballa

d'un fragment de motllura procedent de l'arc monumental (un fragment d'un bloc de pedra calcària grogosa amb forma de gola).

Avui dia el Pont del Diable es veu afectat pel medi àcid que provoca la contaminació industrial de la zona, que està provocant la pèrdua de revestiment lític, especialment en les roques de composició carbonatada.

A partir de totes aquestes investigacions i estudis s'ha posat sobre la taula un darrer enigma que caldria poder explicar. Tal com s'ha especificat en la descripció dels seus elements arquitectònics, excepte als estreps i a la base dels pilars, el Pont del Diable no conserva cap de les parts originals del pont romà. Més encara: quan es van escometre les grans modificacions de finals del s. XIII, els carreus romans que es van reaprofitar es van arrencar de l'arc monumental. Com és possible que els arquitectes medievals no tinguessin al seu abast els blocs que havien format part de les arcades central i laterals del pont romà? Què havia passat amb aquests carreus? El cert és que cal reconèixer que, si els constructors medievals no els van reutilitzar és perquè, senzillament, ja no hi eren.

Per tal d'explicar aquesta absència, una primera hipòtesi va plantejar la possibilitat que la part superior del pont romà hagués estat de fusta i que, per tant, mai no hagués estat construït integralment en pedra. Una altra teoria, al nostre parer més raonable, seria que el pont hagués estat destruït, intencionadament, en algun moment entre la fi de l'antiguitat i el s. XI. La cronologia més plausible per a aquesta actuació caldria posar-la en relació amb la reconquesta carolíngia de Barcelona l'any 801, moment en què el riu Llobregat es va convertir, durant força segles, en la frontera entre l'al-Àndalus i els comtats francs que formaven la Marca Hispànica. La destrucció del pont romà dona més sentit a la modificació que se'n va fer a l'època gòtica ja que, en haver desaparegut el pilar del pont romà que separava l'arcada central de l'arcada oriental, la nova arcada gòtica es va haver de construir sobre els pilars restants. Això li va donar una amplada molt més gran de la que tenien les arcades originals i, al mateix temps, la va obligar a agafar una alçada considerable per tal de cobrir tota la distància entre els pilars supervivents (el central i el de l'est).

El Pont del Diable després de la voladura de l'arcada central. Fotografia del soldat italià Michele Francone durant la Guerra Civil. Drets: Giancarlo Francone.

Estat de l'arc monumental abans de les obres de restauració endegades per la Diputació de Barcelona entre 1928 i 1932. Fotografia de: Ramon Claret/Joan Bert. 1915-1925. Font: Arxiu Nacional de Catalunya (ANC1-64-N-616).

2.4. L'ocupació romana del territori de Castellbisbal (segles I-III dC)

Al territori de l'actual terme municipal de Castellbisbal els romans no van establir-hi cap ciutat, perquè van considerar que, després de la fundació de Bàrcino, el control administratiu, econòmic i cultural dels territoris situats al curs baix del Rubricatus es podia exercir des d'aquesta nova urbs. Per això, l'ocupació romana en tota la zona del Baix Llobregat es caracteritza pel poblament dispers, a través d'assentaments de caràcter agrícola (vil·les latifundistes) esquitxant el territori (cas de Can Pedrerol de Baix o Ca n'Esteper), als quals estaven vinculats petits assentaments camperols dedicats a la producció (com podria ser el cas de Can Canals o de Pierola). I és que, per arreu de la Mediterrània, el costum dels romans va ser organitzar els àmbits rurals a l'entorn de vil·les, unes unitats productives de caràcter agropecuari, de major o menor entitat, que també tenien funcions residencials, i que garantien tant l'estructuració del territori com l'abastiment de les ciutats.

La implantació de la vil·la a la Laietània es va veure encoratjada per la fertilitat del territori, molt lloada a les fonts clàssiques. Estrabó ho deixa molt clar: “Des dels pilars d'Hèrcules [= l'estret de Gibraltar] fins a Tarragona, la costa ofereix un nombre molt reduït d'embarcadors. En canvi, des d'aquesta ciutat fins a Empòrion abunden els bons ports. A més, en aquesta part de la costa, la terra destaca per la seva fertilitat, sobretot entre els laietans” (*Geografia*, 3, 4, 8). La floració de terrisseries que l'arqueologia ha documentat en tota aquesta regió, dedicades a la fabricació d'àmfores per a vi, permet matisar, a més, que els romans van aprofitar la fertilitat de la Laietània per a practicar una viticultura intensiva, atès que aquesta proporcionava majors ingressos que el conreu de cereal i ocupava el primer rang dins la llista de destinacions a què es podien consagrar els terrenys de les regions més fecundes. I és que, com assegurava Cató: “Si em demanes quin predi és preferible, així et respondré [...]: la vinya és el primer si se'n fa bon vi o se'n fa molt” (*D'agricolia*, I, 7).

En el cas de Castellbisbal, diversos indicis apunten que el territori era habitat i conreat pels ibers quan hi van arribar els romans (s. III aC) i que els nouvinguts es van imposar a la comunitat local sense violència, ja que l'arqueologia no ha detectat cap estrat de destrucció en tota la zona. Més endavant, en fundar-se Bàrcino (s. I aC), es va procedir a la centuriació del territori circumdant i, aleshores, els terrenys entorn de Castellbisbal –i, segurament, també els de Martorell– van entrar en un procés de redistribució de terres; per això, totes les vil·les que s'hi han documentat no es van fundar abans del s. I dC. Per identificar els beneficiats d'aquests lots de terra, podem imaginar que els romans van privilegiar els descendents de les antigues elits ibèriques locals, ara profundament aculturats després de tres segles de convivència estreta amb els seus conqueridors. En resum, l'estratègia romana en assentar-se a la zona va ser el resultat d'un procés de llarg abast que va comportar la reubicació de la població ibera rural, el repartiment de la terra entre les elits col·laboradores, la creació de cadastres i la introducció de noves formes d'explotació (la vil·la latifundista).

Mites i llegendes entorn del Pont del Diable

El llegendari popular ha conservat un gran nombre de rondalles sobre la construcció del Pont del Diable. Totes segueixen, si fa o no fa, el mateix esquema: davant la necessitat imperiosa i urgent de creuar el riu, el protagonista del conte es desespera i accepta l'ajut del diable que, molt oportunament, se li apareix i li proposa construir el pont a canvi de la seva ànima. Ara bé, en moltes ocasions, el conte acaba amb una estratagema del protagonista que li permet eludir el pacte convingut. Entre els personatges que protagonitzen aquestes versions, de vegades, hi ha personatges que són històrics (cas del cabdill ilerget Mandoni).

Però en la versió més coneguda la protagonista és una velleta que arriscava la seva vida cada dia anant a buscar aigua a la font d'Eudó, ja que havia de creuar a l'altra banda del riu sobre un pont de fusta molt estret i precari. En desaparèixer aquest pontet en una riuada, va acceptar l'ajut del diable, que li va prometre un pont de pedra a canvi de l'ànima del primer que hi passés per sobre. L'endemà, ella es va presentar amb un sac i, alliberant al gat que mantenia captiu al seu interior, va pagar el deute que havia contret amb el diable sense haver de posar en perill la seva pròpia ànima.

La millora de les pràctiques agrícoles estava en plena consonància amb la mentalitat romana tradicional, per a la qual el conreu de la terra era la manera més noble i honesta de fer diners: “Quan els nostres avantpassats lloaven un home de bé, així el lloaven: bon pagès, bon masover; i qui rebia tal lloança, es tenia pagat sobre tota ponderació. D'altra banda, mercader massa afanyós i massa interessat, el considero, com he dit, verament arriscat i nociu. Però d'entre els pagesos ixen els homes més forts i els militars més valents; i fan guany de bona llei, el més estable i gens envejat; ni són gens malpensats els que s'ocupen en tal ofici” (Cató el Vell, *De agri cultura*, prefaci, 2-4). Per aquest motiu, una bona colla d'autors romans (principalment Varró, Cató el Vell, Columel·la i Palladi) van consagrar els seus esforços a escriure tractats d'agricultura on explicaven el funcionament de les vil·les i donaven consells sobre com rendibilitzar-ne la producció. Al seu parer, les vil·les s'havien de situar en una plana fèrtil o, en tot cas, en una terrassa fluvial, en llocs escollits per la seva situació estratègica i que reunissin un seguit de requisits: a prop d'una via de comunicació important, però no al costat; amb una orientació a resguard dels vents del nord; en la proximitat de punts d'aigua; i en el veïnatge d'una ciutat. Les

Les funcions d'una vil·la romana

La vil·la romana va néixer amb una innegable vocació econòmica, de manera que requeria tres unitats: el sector residencial (*pars urbana*), els conreus (*pars rustica*) i la zona productiva (*pars fructuaria*), on s'elaboraven i conservaven els productes agrícoles, s'estabulaven els animals i els artesans tenien els obradors (principalment, ferrers i fusters). Cadascuna d'aquestes parts requeria un seguit d'infraestructures i instal·lacions que feien que la vil·la fos el resultat d'una suma d'espais.

La part residencial estava pensada, sobretot, per a donar servei a l'amo que, normalment, vivia a la ciutat i només visitava la vil·la eventualment i per períodes curts. Així i tot, calia proporcionar un cert nivell de comoditat al propietari i, per això, acostumava a comptar amb menjadors espaiosos, paviments de mosaic i instal·lacions termals. Ara bé, com que les vil·les eren, sobretot, explotacions agrícoles, les dependències més importants eren les que permetien manufacturar els productes que s'hi produïen, com ara premses, magatzems, estables i tallers.

Pel que fa al sector agrícola, els camps, normalment eren conreats per esclaus, tot i que també existia la figura del treballador lliure assalariat (el colon). La gestió de la propietat acostumava a delegar-se en un llibert, un antic esclau premiat amb la llibertat pels seus serveis.

vil·les romanes del territori de Castellbisbal van prendre bona nota de tots aquests consells i els van complir amb exactitud.

Segons consta a l'Inventari Arqueològic de Catalunya, els assentaments rurals romans localitzats dins del terme municipal de Castellbisbal són: Can Pedrerol de Baix, Ca n'Esteper, Can Riquer i Can Canals; a més, tot i que es trobi al terme del Papiol, és lícit afegir-hi també Can Tintorer, per l'estreta col·laboració que es va establir entre aquesta vil·la i, com a mínim, la de Can Pedrerol de Baix. La majoria d'aquests establiments responen a la tipologia de vil·la romana o, en tot cas, a altres variants d'assentaments rurals. Per últim, cal incorporar també a aquest llistat un altre jaciment d'un tarannà divers: la pedrera de Can Campanyà, en explotació des de l'època romana fins al s. xx.

Ara bé, com ja es va indicar en el cas dels jaciments arqueològics d'època prehistòrica i protohistòrica existents al terme municipal de Castellbisbal, molts es caracteritzen –excepte Can Pedrerol de Baix i Ca n'Esteper– per ser coneguts, únicament, a través de les prospeccions arqueològiques en superfície o per les troballes ocasionals amb motiu d'obres i de remocions de terres; és a dir que no

Panoràmica de la masia de Can Pedrerol de Baix amb l'església de Sant Quintí en primer terme. Fotografia de: Jordi Gibert Rebull.

s'hi han fet excavacions arqueològiques sistemàtiques. Això en limita moltíssim el coneixement, la interpretació i la inclusió en un discurs històric més ampli. Dit d'una altra manera: a causa d'aquesta manca d'informació, costa definir la forma d'aquestes peces dins el trencaclosques general del món romà. Tot i així, es pot fer un balanç global per mirar de configurar l'aspecte que devia tenir el paisatge agrícola del territori de Castellbisbal a l'època romana.

2.4.1. Can Pedrerol de Baix

Situat a la finca homònima, el jaciment de Can Pedrerol de Baix és, per la qualitat i abundància de les troballes arqueològiques, l'exemple més paradigmàtic de vil·la romana del terme municipal de Castellbisbal. Localitzat al sud del nucli urbà, sota l'autopista AP-7, en la proximitat de la confluència entre la riera de Rubí i el riu Llobregat, i prop també de la vil·la romana de Can Tintorer (el Papiol), a l'altra banda de l'esmentada riera. Associada a la masia hi ha l'església de Sant Quintí, documentada textualment, per primera vegada, al s. XII, amb materials reaprofitats

d'època romana (vegeu l'apartat 3.2.2). Es tractaria, per tant, d'un model semblant al que ofereix també el mas de Ca n'Esteper, amb l'ermita de Sant Joan de Benviure (vegeu els apartats 2.4.2 i 3.2.2).

Les excavacions realitzades només han afectat un sector molt petit de l'antiga vil·la romana, que devia ser molt més gran del que han desvelat les actuacions arqueològiques. Les estructures documentades es van trobar en un estat de conservació deficient, ja que, en tractar-se de sòl agrícola, presentaven un important arrasament i els murs pràcticament només s'han preservat a nivell de fonamentació. Un altre factor que també ha contribuït a malmetre les estructures antigues és la proximitat del jaciment al Llobregat i a la riera de Rubí, que ha fet tot l'espai molt sensible a la devastació provocada per les inundacions.

El coneixement arqueològic de l'antiga vil·la romana s'ha configurat a partir de troballes superficials produïdes al llarg dels segles, d'antigues excavacions de membres del Museu Municipal de Molins de Rei i d'intervencions més recents amb motiu de la construcció de la plataforma de l'AVE. Totes les evidències recollides assenyalen clarament la presència, en aquest lloc, d'una explotació econòmica important que va estar en funcionament entre inicis del s. I dC i el III dC. La presència de ceràmica ibera (d'engalba blanca i de vernís roig) és un dels arguments per pensar que existia un poblament indígena a la zona quan els romans van instal·lar la vil·la. A partir de les troballes en superfície (trossos d'àmfora, teules, ceràmica sigil·lada, escòries de ferro i restes d'elements arquitectònics), es pot afirmar que aquest establiment rural es dedicava a una producció intensiva de vi.

Aquestes evidències permeten identificar el sector excavat com a integrant de la *pars fructuaria* de la vil·la. Pel que fa a la *pars urbana* (residencial), només s'ha pogut documentar, de manera incerta, pels fragments de marbre, de bases de columnes i de materials propis de l'hipocaust d'unes termes, trobats en un talús a l'oest de l'actual masia.

Cal datar la primera fase constructiva de la vil·la en època d'August (s. I dC)⁸, moment en què la principal activitat econòmica era la producció de vi, tal com indiquen troballes arqueològiques com la base d'un dipòsit revestit amb *opus signinum* que s'utilitzava per a trepitjar i decantar el raïm (*calculatorium*); unes estructures associades amb premses, i un camp de dolis. És especialment rellevant la documentació trobada sobre el premsatge: es tracta de quatre espais quadrangulars (de 2x2 m) excavats al subsòl amb una forma cúbica quadrangular (de 10 m³) que s'han interpretat com a fosses de maniobra per a les premses; es creu que és on es devien col·locar els contrapesos a la biga que, a mode palanca, feia pressió sobre el dipòsit que contenia el raïm. A la vora de Castellbisbal s'han trobat evidències d'instal·lacions semblants en d'altres jaciments arqueològics de la mateixa època, cas de Can Feu (Sant Quirze del Vallès) o Torreblanca (Sant Just Desvern), molt semblants també a les instal·lacions més conegudes de la Laietània, les de la cel·la vinària del Veral de Vallmora (Teià).

Bases de columnes romanes ubicades avui dia al pati de la masia de Can Pedrerol de Baix.
Fotografia de: Jordi Gibert Rebull.

Així doncs, les estructures arquitectòniques documentades a Can Pedrerol de Baix es poden interpretar tenint en compte les diverses fases de la producció del vi, tal com ens la descriuen les fonts clàssiques. El primer pas era el trepitjat del raïm, que es feia al *calcatorium*; d'aquí sortien els vins de primera premsada, els de millor qualitat. Es tracta d'un recinte quadrangular –o rectangular, en alguns casos– delimitat per murs d'uns 50 cm d'alt i pavimentat amb un sòl especialment fabricat per a impermeabilitzar el dipòsit i evitar la fugida de líquids: un morter de calç mesclat amb molta ceràmica triturada que els romans anomenaven *opus signinum*. Els encarregats de trepitjar el raïm, normalment, eren vailets de poc pes per tal que no aixafessin els pinyols ni els branquillons ni els pàmpols de vinya, elements que podien agrir el vi; per tal de no relliscar, s'agafaven d'unes cordes que penjaven de les bigues del sostre. El most resultant es traslladava als recipients de fermentació, mentre que les restes del raïm trepitjat que havien quedat dins el *calcatorium* es posaven a les premses de biga per a l'obtenció de vins de segona i tercera premsada, considerats més econòmics i més accessibles a les butxaques dels plebeus.

L'envelliment dels mostos obtinguts es feia en uns recipients especials, d'aquí la presència a Can Pedrerol de Baix d'un camp de dolis on s'han trobat una trentena llarga de recipients de gran capacitat (en llatí, *dolium*), mig soterrats per tal d'afavorir la fermentació del vi. Tot i que no s'ha pogut excavar en la seva totalitat, es calcula que aquest camp de dolis s'estenia per sota de la via del tren i del polígon industrial adjacent. El sector excavat s'organitza en tres filades paral·leles orientades NO-SE protegides per una estructura similar a un teulat, tal com es desprèn de l'existència de certs forats on estaven situats els pals que el sostenien.

Reconstrucció de les premses de biga emprades pels romans per a la producció de vi a la cel·la vinària del Veral de Vallmora (Teià). Fotografia de: Carles Buenacasa Pérez.

Cal tenir present que els romans afegien una gran quantitat d'additius al most, entre els quals els més usuals eren la calç i l'aigua de mar. Era un procediment per a clarificar el vi que produïa una reacció química que precipitava els tartrats. Igualment, acostumaven a aromatitzar el vi amb canyella, xufla o canya de sucre; i, per tal endolcir-lo, hi abocaven mel o trossos de fruita (com ara figues).

Un altre dels descobriments arqueològics més rellevants que s'han produït en aquest jaciment és el tester que va aparèixer entre el mas actual i l'església de Sant Quintí, i que va proporcionar abundants restes de material amfòric de producció local (del tipus Pascual 1 i Dressel 2-4). Una bona part d'aquests fragments estan segellats amb les estampilles dels artesans que els van fabricar. Les produccions més antigues d'aquesta terrisseria datarien dels anys 15-20 dC.

Gràcies a l'existència d'aquestes marques d'estampació, s'ha pogut seguir el desplaçament d'aquestes àmfores pels territoris extrapeninsulars, fet que ha permès dos descobriments molt transcendentals. En primer lloc, que els dos mercats principals per a la comercialització del vi produït per Can Pedrerol de Baix eren els campaments militars de les fronteres del Rin (a la Germània i a la Rècia), remuntant la desembocadura del Roine; i Roma, on arribava a través de l'estret de Bonifacio –la llenca de mar que separa Còrsega i Sardenya. En segon lloc, que les àmfores de Can Pedrerol de Baix trobades per l'arqueologia subaquàtica, en una bona colla de

vaixells enfonsats en els punts negres de la navegació a la Mediterrània occidental, han aparegut sempre acompanyades de produccions amfòriques amb les marques de la veïna vil·la romana de Can Tintorer (el Papiol), com si ambdues terrisseries haguessin establert una aliança comercial per a l'exportació conjunta dels seus vins. De fet, cal remarcar que aquestes són les dues úniques terrisseries en tot aquest sector del Llobregat i, en conseqüència, es pot deduir que aquestes dues vil·les centralitzaven la producció vinícola de la resta de productors de la zona. També és possible que es dediquessin a comprar-la i envasar-la per tal de vendre-la en els circuits internacionals. La proximitat a la riera de Rubí i al Llobregat facilitaria la tasca de centralització d'aquests dos assentaments. Sense oblidar que, al Pont del Diable, hi havia un port fluvial que devia estar estretament relacionat amb les activitats d'exportació, en barcasses fluvials, de les produccions vinícoles de Can Pedrerol de Baix (vegeu l'apartat 2.4.8).

La frenada de l'expansió comercial del vi laietà durant la segona meitat del s. I dC, a conseqüència de la publicació de l'edicte de Domicià (92 dC), va fer que la vil·la entrés en crisi. Les fonts clàssiques ens fan avinent que aquest emperador va prohibir que es plantessin noves vinyes a Itàlia i va ordenar que s'arranqués la meitat de les que hi havia a les províncies. Així ho explica Suetoni: "Havent observat Domicià en aquell mateix any la gran abundància de vi i l'enorme escassetat de blat, va deduir d'això que la preferència atorgada a les vinyes feia oblidar els camps de cereal. Va prohibir aleshores plantar noves vinyes a Itàlia i deixar subsistir a les províncies no més de la meitat de les ja existents" (*Vida dels Cèsars*, "Vida de Domicià", 7). Aquesta mesura va estar en vigor durant quasi dos-cents anys, fins que l'emperador Probus la va derogar el 280 dC. En no poder afrontar la situació, la producció vinícola de Can Pedrerol de Baix es va abandonar entre el darrer terç del s. I i els primers anys del s. II. En conseqüència, al llarg d'aquesta centúria els camps de dolis es van amortitzar reorientant les activitats de la vil·la cap a la metal·lúrgia del ferro (tal com indiquen les escòries trobades *in situ*).

Els dolis eren recipients de ceràmica de grans dimensions, forma ovoide i fons pla. A Can Pedrerol de Baix, la seva alçada podia arribar a 1,5 m i el seu diàmetre a 1,3 m; per això, la capacitat d'emmagatzematge que es calcula oscil·lava entre els 1.200 i els 1.500 litres. S'enterraven sota terra fins a tres quartes parts del seu volum per tal d'aconseguir la temperatura idònia. Abans de la verema, les parets interiors es revestien amb resina de pi per impermeabilitzar-les i, quan aquesta estava endurida, es rentava amb aigua marina. Un cop abocat el vi, s'esperava un mes per a segellar cada doli. Les tapadores podien ser de ceràmica o fusta i, de nou, s'emprava resina per a impermeabilitzar-les. Quan els dolis es reaprofitaven d'un any per l'altre, calia retirar la resina de l'any anterior abans de posar-hi el nou most i, d'aquesta manera, s'eradicaven els fongs i lels bacteris que podien fer malbé el futur vi. Un cop acabat el procés d'envelliment, el vi es transvasava a les àmfores i es comercialitzava.

In vino veritas

Per als romans, beure vi era un símbol de sofisticació cultural, mentre que el consum de la cervesa ho era de barbàrie. Per això, la civilització romana tenia una arrelada cultura del vi, tal com reconeix un dels escriptors clàssics que més pàgines va consagrar a l'estudi de la producció vinícola romana, Plini el Vell: “I, si hi pensem bé, no hi ha cap parcel·la de la vida que hagi desplegat una activitat més gran que la producció del vi, com si la natura no ens hagués donat en l'aigua la beguda més sana de totes, de la qual tots els animals se'n serveixen, mentre nosaltres obliguem fins i tot les bèsties de càrrega a beure vi. Tant de treball, de neguit i de despesa fa falta per obtenir allò que fa perdre a l'home la raó, engendra deliri i és la causa de milers de crims! No obstant, té tant d'encís que la majoria de persones no troba a la vida cap altre plaer que no sigui aquest” (Plini el Vell, *Història natural*, 14, 28).

La iniciació al vi començava en la més tendra infància: des que tenien tres o quatre anys, els nens romans eren acostumats pels seus pares a consumir vi assíduament. El cas de les dones era diferent, perquè estava mal vist que beguessin vi fora dels àpats o sense una companyia masculina. Els romans volien veure en el vi propietats mèdiques i, per això, en recomanaven el consum, tot i que amb prudència: “Amb raó, es pot dir que no hi ha res més útil que el vi per a les forces del cos, ni tampoc res més pernicios per als plaers quan manca la mesura” (Plini el Vell, *Història natural*, 14, 7). Però, per sobre de tot, els romans reconeixien en el vi la facultat de desfermar la llengua, que és d'on ve la famosa dita romana *In vino veritas* (que significa: “en el vi [es troba] la veritat”).

Àmfora romana del tipus Dressel 2-4 recuperada en els terrenys de la masia i utilitzada pel transport del vi, avui dia dins la casa pairal. Fotografia de: Jordi Gibert Rebull.

Els camps de dolis i l'envelliment del vi romà

Després d'obtenir el most, calia deixar-lo fermentar. Per a tal procés, el líquid obtingut es dividia entre els dolis disponibles. El sistema per a omplir aquests recipients variava segons els mitjans tècnics en cada vil·la: a mà, mitjançant canalitzacions de ceràmica o emprant mànegues fetes amb cuir. Els camps de dolis podien estar protegits sota un sostre de fusta, canyes o teules d'argila; i també es podien emprar per a contenir cereals, oli o salaons. Atès el gran volum i pes d'aquests recipients, no estaven pensats per a ser traslladats i, per aquest motiu, no tenien nanses. En principi, se'ls ubicava semienterrats dins instal·lacions fixes destinades a l'emmagatzematge permanent de vi, tot i que també es podien emprar per a contenir altres productes (oli o cereals, principalment). En els vaixells mercants, els dolis es disposaven en tres línies paral·leles i es fixaven a la quilla amb ciment per tal d'evitar que es moguessin.

Dolis emprats per a la fermentació del vi (Ostia Antica, Itàlia). Font: Wikipedia Commons. AlMare.

Així doncs, al s. II dC, la vil·la va substituir les infraestructures de producció vinícola per dos forns que es van instal·lar entre les fosses de les premses i per disset estructures de combustió (forns de cubeta) que es van ubicar per sobre del camp de dolis. Un dels forns era de planta rectangular, tenia els angles arrodonits i feia 1,40x0,50 m; al costat nord tenia associat un espai de 40 cm de diàmetre que funcionava com a enclusa per a manipular el metall calent. L'altre forn, situat un metre al sud i d'una forma i mesures semblants (1,40x0,40 m) només es diferencia perquè no té cap enclusa associada. Cap de les dues estructures de combustió tenia sostre, ja que així s'evitava una excessiva concentració de fums.

A final del s. II dC, aquestes estructures també es van amortitzar i l'assentament es va començar a abandonar al s. III dC, un temps en què l'Imperi romà va travessar un període de gran anarquia militar interna que va permetre, en esfondrar-se les fronteres, incursions de pobles germànics arribats d'enllà del Rin. En el cas d'Hispània, a la segona meitat del s. III dC, els francs van saquejar el territori de Tàrraco i van protagonitzar campanyes de pillatge contra les viles de la zona. No pot descartar-se la possibilitat que, en la seva ruta cap a Tàrraco, aquests guerrers germànics cometessin violències a la zona del curs baix del Llobregat. Els pobladors de la vil·la de Can Pedrerol de Baix –com també els de Ca n'Esteper– devien dispersar-se buscant un refugi millor per eludir la inseguretat dels temps. Un cop superada la crisi, alguns d'ells, però força menys dels que havien estat, devien retornar al nucli de vil·la per instal·lar-hi un petit llogaret de camperols. Això explica per què l'arqueologia mostra un fort procés de despoblament al s. III dC tant a Can Pedrerol de Baix com a Ca n'Esteper, i com és que, malgrat que aquestes vil·les no van recuperar la gran activitat productiva precedent, en totes dues s'hi ha trobat una necròpoli que es pot datar en els s. IV i VI dC.

El darrer element arqueològic ressenyable a Can Pedrerol de Baix és la presència, dins la finca, d'una ermita (vegeu l'apartat 3.2.2). Documentalment, els seus orígens no es remunten més enllà dels temps altmedievals. Ara bé, la seva antiquíssima advocació a sant Quintí i l'abundància de restes romanes al seu entorn, permet proposar una fase de cristianització per a aquesta vil·la en els temps de l'antiguitat tardana (s. IV-VI dC), una hipòtesi que podria confirmar-se si s'hi realitzessin intervencions arqueològiques al subsòl.

2.4.2. *Ca n'Esteper*

Es tracta d'un assentament romà ubicat en un altiplà proper al torrent de Can Balasc, a ben poca distància del que avui és un polígon industrial. Els seus orígens es daten a l'època alt-imperial (s. I-III dC), tot i que les fases més importants, en termes històrics, es desenvolupen durant l'antiguitat tardana i l'edat mitjana, com ho testimonia la presència d'una necròpolis i d'una església (vegeu l'apartat 3.2.1). A partir de l'any 2000, al jaciment s'hi han dut a terme diverses campanyes

d'excavacions arqueològiques d'abast divers que han recuperat alguns fragments de ceràmiques sigil·lades africana i sudgàlica, de vernís negre i de cuina, a més de ceràmica comuna grisa i oxidada.

Entre les troballes arqueològiques, cal destacar la presència de vuit sitges de dimensions considerables, localitzades tant a l'interior com a l'exterior de l'actual ermita, a més de materials ceràmics de tipologia diversa i una funcionalitat que fa pensar en un assentament de caràcter agrícola (conreu de cereals). Malgrat que tot sembla indicar que es tractaria de la *pars fructuaria* d'una vil·la, la manca d'estructures arquitectòniques similars a les aparegudes a Can Pedrerol de Baix i, sobretot, la inexistència d'una terrisseria (segons l'estat actual de les investigacions arqueològiques) no permet afirmar-ho amb rotunditat. En el cas que no es tractés d'una vil·la, caldria interpretar-lo com un centre d'emmagatzematge de cereal subordinat a una de les dues grans vil·les de la zona: o bé Can Pedrerol de Baix o bé Can Tintorer.

Ara bé, el jaciment destaca per haver estat el lloc en què s'han recuperat les escasses mostres d'epigrafia que han aparegut al territori de Castellbisbal. Es tracta de dues inscripcions en pedra i de tipologia diversa, molt interessants per la informació que aporten. La primera peça, un bloc de gres local, es va descriure com un miliari en el moment en què va descobrir-se, tot i que avui consta com a desapareguda. De forma cilíndrica, feia uns 60 cm d'alçada i 40 cm de diàmetre i s'hi va poder identificar una part molt fragmentària del text. De fet, només dues lletres (d'uns 7,5 cm d'alçada): E·P. En localitzar-se, formava part de l'element constructiu al corral de l'antiga masia de Ca n'Esteper, probablement després d'haver estat reaprofitada com a base d'una creu. La presència d'un miliari en aquesta zona s'hauria de posar en relació amb la proximitat del tram de la Via Augusta Interior en la seva ruta d'aproximació al congost entre Castellbisbal i Martorell (vegeu l'apartat 2.2).

L'altra inscripció és també molt transcendent en termes històrics: es tracta d'un epígraf votiu consagrat al déu Júpiter inscrit en un bloc cúbic rectangular de gres local sense motllura (de 59x37x37,7 cm). És de factura local i data de finals de la primera meitat del s. II dC. S'ha conservat perquè el bloc es va reaprofitar en un dels murs de la capella de Sant Joan de Benviure (o de Ca n'Esteper); de fet, avui dia encara es pot veure a l'angle exterior dret de la façana. Ara bé, tot i que el bloc es conserva en un bon estat, de la inscripció només se n'ha preservat l'encapçalament, que conté la dedicació a la divinitat: I(ovi) O(ptimo) M(aximo). La resta de la superfície del bloc no presenta indicis d'haver estat gravada. Caldria pensar, doncs, que la resta del text devia pintar-se directament sobre la pedra per tal de reduir les despeses. L'alçada de les lletres, que estan profundament gravades, oscil·la entre els 6,2 i els 6,6 cm.

No resultaria gens estrany que aquesta inscripció assenyalés la supervivència d'un culte a una divinitat ibèrica local que, per efecte de la romanització, es va assimilar amb el Júpiter romà ateses les afinitats de competències entre ambdues

Les inscripcions votives, una manera d'atreure l'atenció dels déus

La religió ho abastava tot, en el món antic. Les divinitats eren ubiqües i vigilaven tots els espais, tutelaven cada fase de la vida dels éssers humans i vetllaven la seva economia. Així doncs, qualsevol acte quotidià requeria la seva col·laboració, que s'havia d'invocar convenientment i d'acord amb uns rituals consagrats per la tradició. Per això, els fidels solien acudir als santuaris de les seves divinitats preferides per a demanar-los ajuda o protecció en qüestions materials i del tot terrenals.

La pregària era molt senzilla i permetia al fidel relacionar-se amb la deïtat sense cap mediador. Ara bé, no hi havia espai per a la improvisació, sinó que l'oració havia de seguir uns passos pautats per la tradició: la invocació de la divinitat corresponent amb l'esment dels seus epítets, la formulació del prec, la justificació de la tria de la deïtat tot insistint en la seva competència sobre allò que se li demanava i, per últim, la formulació de la petició.

Per tal de persuadir la divinitat, el fidel li prometia una recompensa a canvi del seu ajut, normalment una ofrena, una inscripció o un objecte. Si aquesta satisfieia la petició, la inscripció es col·locava dins la cel·la del santuari o en el jardí sagrat circumdant.

Inscripció al déu Júpiter reaprofitada com a bloc constructiu a l'angle exterior dret de la façana de l'ermita de Sant Joan de Benviure (o de Ca n'Esteper). Fotografia de: Carles Buenacasa Pérez.

deïtats. De fet, com a senyor dels cels i del tro, Júpiter havia de tenir una gran rellevància per a una comunitat que, per tal de fer prosperar les seves collites, depenia de la meteorologia. Un altre epígraf procedent de Ca n'Oriol (Rubí) conté un altre exemple molt semblant del sincretisme religiós practicat a la zona i, per tant, ens ajuda a entendre un dels processos per mitjà dels quals els romans van implantar el seu món als territoris que conquerien. Per altra banda, tenint en compte els usos epigràfics dels romans, l'existència d'aquesta inscripció permetria suposar la presència d'un temple ben a la vora, tot i que podria ser de dimensions reduïdes i estar fet amb materials peribles (fusta, tovot o tàpia).

2.4.3. Can Riquer

Certes notícies puntuals de l'any 1969 ens informen de la troballa de material arqueològic superficial als voltants de la casa de Can Riquer: bàsicament, fragments de grans contenidors (*dolium*) i dos fragments de ceràmica comuna amb una cronologia molt àmplia (s. I-III dC). Ara bé, com que aquest espai està situat a l'entrada nord del nucli urbà de Castellbisbal, completament envoltat de naus industrials, la potencial informació arqueològica que hagués pogut aportar el jaciment es dona per perduda.

2.4.4. Can Canals

Es tracta d'un jaciment no gaire allunyat de Can Pedrerol de Baix, situat just abans de la confluència de la riera de Rubí amb el Llobregat. Alguns materials arqueològics recollits en superfície (llànties, fragments d'àmfores, pesos de teler, restes de canalitzacions de plom), sota l'autopista AP-7, mostren un assentament d'època alt-imperial (s. I-III dC) de tipus rural, sense més precisions. La masia va desaparèixer amb la construcció d'una variant de l'autopista i, avui en dia, tot el que queda és un terreny en talús amb estructures modernes de formigó a la carretera entre Caldes de Montbui i Molins de Rei.

La manca d'estructures relacionades amb la fabricació de vi fa pensar que no devia ser una vil·la amb tots els ets i uts, sinó un assentament menor dependent de les dues grans vil·les que es coneixen a la zona: Can Pedrerol de Baix i Can Tintorer, molt properes.

2.4.5. Can Tintorer (el Papiol)

Encara que es trobi al terme del Papiol, la vil·la romana de Can Tintorer, situada al quilòmetre 5,2 de la carretera C-1413a (entre Caldes de Montbui i Molins de Rei), per la seva ubicació a l'altra banda de la riera de Rubí i en la immediatesa dels dos masos que acabem d'esmentar, es pot considerar estretament vinculada

Prototipus del tipus d'àmfora Pascual 1, destinada a l'envasament i comercialització del vi laietà (Museu de Badalona). Fotografia de: Carles Buenacasa Pérez.

a les activitats comercials dels altres centres productors vinícoles del territori de Castellbisbal. Per una banda, tant Can Pedrerol de Baix com Can Tintorer foren la seu de les úniques terrisseries en aquest punt de la vall del Llobregat i, per l'altra, les seves àmfores es troben juntes en diferents jaciments subaquàtics de la Mediterrània occidental. Per tot això, es pot sospitar una estreta col·laboració entre les vil·les del territori de Castellbisbal (especialment, Can Pedrerol de Baix) i Can Tintorer per tal de processar la collita de les diverses vil·les, envasar-la i donar-hi sortida comercial (vegeu l'apartat 2.4.1).

A Can Tintorer, igual que a Can Pedrerol de Baix, a més de la producció d'àmfores (del tipus Pascual 1 i Dressel 2-4), també s'ha documentat l'existència d'espais relacionats amb la producció de vi: zones de premsatge, decantació i emmagatzematge

(camps de dolis). I, com en el cas de Can Pedrerol de Baix, la vil·la es devia fundar al s. I dC i va deixar de funcionar a la segona meitat del s. II dC.

2.4.6. Troballes disperses pel territori de Castellbisbal

A tot aquest repertori de punts d'habitatge i producció romans presents a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, cal afegir-hi troballes residuals en superfície de fragments de material arqueològic romà alt-imperial, que indicarien l'existència de tres assentaments romans més, de naturalesa totalment indeterminada: a l'entorn de la masia de Can Galí (restes de ceràmiques sigil·lades); a l'extrem nord de la serra de Can Galí, a l'indret conegut com Pierola (fragments de teules, dolis i ceràmiques sigil·lades hispàniques i africanes datades entre els s. I-III dC); i, per últim, prop de la masia de Ca n'Elies (diversos fragments de teules romanes i escòries de ferro); aquest darrer lloc podria haver tingut una continuïtat d'ocupació fins a l'alta edat mitjana.

Tot i que, en tots tres casos, les troballes són tan minses que només permeten fer especulacions, la presència de teules al jaciment de Pierola i de restes de grans contenidors ceràmics podria indicar l'existència d'un centre de premsatge que treballava per a una de les grans vil·les de la zona (Can Pedrerol de Baix o Can Tintorer).

2.4.7. La pedrera de Can Campanyà i la vil·la de Can Cabassa (Sant Cugat)

Es tracta d'un espai d'extracció de pedra calcària situat al torrent de Can Campanyà que, segons la tradició historiogràfica local, es va començar a explotar a l'època romana i va estar en actiu fins al s. XX. L'alçada del tall vertical és variable i oscil·la entre els 1,5 i 6 m; la part superior està construïda. En el seu estat actual, la vegetació existent en dificulta l'estudi arqueològic.

Tradicionalment, sempre s'havia considerat que va ser d'aquí d'on els romans van extreure els blocs per a la construcció del Pont del Diable, però els darrers estudis han demostrat que no és així. En canvi, sí que sembla més probable que la pedra que se'n va extreure s'usés en la construcció de les vil·les romanes de què acabem de parlar, especialment la de Can Pedrerol de Baix, com sembla indicar-ho l'estudi petrogràfic i dels morters de calç.

D'altra banda, no està de més destacar que el nom actual del paratge (conservat en el nom d'una masia, la pedrera, una font i un torrent) podria ser l'evolució d'una denominació romana antiga: *fundus Campanianus* (és a dir, "terrenys d'en Campanià"). Aquesta etimologia significaria, doncs, que alguns dels propietaris de les vil·les al territori de Castellbisbal serien colons d'origen itàlic (en aquest cas, de la Campània).

El latifundi en qüestió podria haver estat vinculat amb una altra vil·la romana, la de Can Cabassa (a Sant Cugat, en el límit amb Rubí), que avui dia no es troba

Fragments ceràmics d'època romana apareguts a Pierola. Fotografia de: Jordi Gibert Rebull.

al terme municipal de Castellbisbal, però que sembla evident que hi estava vinculada, per les ramificacions de les seves activitats econòmiques (la producció de vi i la pedrera). Aquesta vil·la va ser fundada en temps d'August i va començar a abandonar-se al s. vi dC, després que els s. iv-v dC fossin els de major esplendor. Ocupava 24.000 m² i s'hi han identificat més de 900 estructures, 342 de les quals eren sitges. Tenia, a més, una gran activitat terrissera i comptava amb premses per a la producció de vi. A partir de diversos objectes decorats amb simbologia cristiana, a més de dos segells de bronze per a pa d'hòstia i d'una petita creu de bronze, es pot inferir la possibilitat que la vil·la comptés amb una capella ja des del s. iv dC. Per tant, el cas de Can Cabassa podria servir per a sustentar la hipòtesi de

la instal·lació de centres de culte tardoantics (s. IV-VI dC) a Can Pedrerol de Baix i Ca n'Esteper, que devien quedar destruïts per la superposició de les corresponents ermites altmedievales.

2.4.8. *Les dinàmiques comercials a les terres del curs baix del Llobregat*

Amb la implantació de les vil·les romanes que acabem de descriure i amb l'organització dels centres menors que els estaven subordinats, els romans no només van jerarquitzar el paisatge agrari al voltant de l'actual Castellbisbal sinó que, a més, van imprimir a la regió un gran dinamisme econòmic. Les vil·les esmentades als apartats precedents pertanyien, segurament, a les elits locals, que residien a Bàrcino la major part del temps. S'ha discutit molt sobre quin seria el tipus de propietat predominant a la zona (petita, mitjana o gran), però, a partir de les dades que proporciona l'arqueologia del territori de Castellbisbal, sembla que hi estarien ben representades les tres fórmules, tot i que devien ser els grans latifundis com el de Can Pedrerol de Baix o Can Tintorer els que imposaven un cert predomini econòmic sobre la resta de mitjans i petits camperols del seu veïnatge.

De fet, només les grans vil·les com Can Pedrerol de Baix o Can Tintorer podien assumir la despesa de les costoses i enormes infraestructures que permetien controlar –del primer a l'últim– tots els passos de la producció del vi: des del trepitjat fins a l'emmagatzematge en àmfores i la seva distribució comercial. Els propietaris més modestos, un cop feta la verema, no tenien altre remei que vendre l'excedent als grans latifundis de l'entorn, perquè no podien assumir la despesa de construir i mantenir les infraestructures del premsatge del raïm. El cost de tot plegat es pot deduir d'un text de Cató el Vell, en què s'explicita el personal humà i animal mínim per a assumir el conreu d'una vinya de 100 jovades (25,18 hectàrees): “Per a governar una vinya de cent jovades cal majordom, majordoma, deu jornalers, un bover, un asener, un salzerer i un porquer, en total, setze homes; dos bous, dos ases carreters i un ase moliner” (Cató el Vell, *D'agricolia*, II, 1). El text prossegueix amb una llarguíssima llista d'estris (per exemple, vuit-centes dolis i cinc premses de biga) que calia tenir per a afrontar el conreu, la verema i el premsatge del raïm i que, de ben segur, només era a l'abast dels pagesos més acomodats. Pel que fa als animals de granja, les vil·les s'aprofitaven de la força de tracció de bous, muls i ases, però també comptaven amb ramats de cavalls (per a la cria equina), vaques, cabres, ovelles i porcs. A més, els romans van introduir-hi les gallines, els ànecs i les oques, que eren desconeguts pels ibers. Altres activitats econòmiques que podien complementar els ingressos de les vil·les eren l'apicultura i el conreu del lli, el cànem i el vímet, per tal d'abastir les indústries del teixit, cordilleria i cistelleria. I encara cal sumar-hi l'explotació dels boscos, que proporcionava fusta i llenya.

Ara bé, en termes generals, els amos de moltes d'aquestes propietats eren absents, per la qual cosa els veritables artífexs de l'extraordinari ascens econòmic de

l'agricultura al curs baix del Llobregat van ser els seus obrers, la majoria dels quals pertanyien als estatuts socials menys afavorits: esclaus i lliberts. Aquests eren molt més nombrosos, en termes numèrics, que els habitants lliures de Bàrcino, però els esclaus no tenien el poder d'intervenció social que conferia la possessió de la ciutadania romana i els lliberts estaven molt condicionats pels vincles de patronatge i obediència que els lligaven al seu antic senyor. A més, en termes econòmics, la ciutat era el principal consumidor de la producció dels camps que ells conreaven i, per tant, era l'elit de Bàrcino la que imposava el seu criteri als camperols locals, que acabaven produint el que sabien que podrien vendre als mercats de la ciutat. Pel que fa a la mà d'obra lliure, certament existia, però treballava en canvi d'un jornal i, per tant, als amos latifundistes els era més pràctic i econòmic emprar bandes d'esclaus per a conrear les seves hisendes. Així, només els havien d'alimentar i, en conseqüència, el marge de guany era sensiblement major.

Coneixem la composició social del territori de Bàrcino gràcies als testimonis epigràfics. A les inscripcions, els esclaus es reconeixen perquè tenen un sol nom que, normalment, és d'origen grec. Als lliberts, en canvi, se'ls pot identificar perquè duïen tres noms: els dos primers eren els mateixos que el del seu patró, mentre que el tercer era el seu nom d'esclau. Normalment, l'amo conferia la gestió de la vil·la a un dels seus lliberts de més confiança, i era també entre els lliberts benemèrits que designava els supervisors de les diferents activitats econòmiques que tenien lloc a la vil·la. Així, amb el temps, generació rere generació, alguns descendents de lliberts podien prosperar, convertir-se en propietaris fundiaris per ells mateixos i arribar a assolir una posició rellevant entre els prohoms de la ciutat de Bàrcino.

Com ja s'ha esmentat en altres ocasions, l'auge econòmic de les vil·les del curs baix del Llobregat va ser una conseqüència directa de la potenciació de la producció vinícola. Ara bé, malgrat el gran abast geogràfic de la comercialització del vi laietà per tot Occident, sembla que era un producte d'una qualitat mitjana destinat més aviat a les classes populars i de butxaca curta. De fet, segons el parer del poeta Marcial, que era hispà: "Tu sol, Sextilià, beus tant com cinc rengles de cavallers [...]. Demana al taverner que et serveixi fargalada de Laietània, si passes, Sextilià, dels deu tragueigs" (Marcial, *Epigrames*, I, 26, 9-10). Potser, per això, es va comercialitzar, sobretot, a les fronteres del Rin, on als soldats els resultava accessible pel seu baix preu⁹.

A nivell arqueològic, aquest impuls es va manifestar en la floració de terrisseries, ja que la fabricació d'àmfores permetia als centres productors autoproveir-se dels envasos i ser més eficients en la comercialització de les seves elaboracions vinícoles. Cal reconèixer, però, que encara que els contenidors pel vi fossin la principal producció d'aquests obradors, en realitat, els ceramistes feien qualsevol objecte que necessitessin els treballadors de la vil·la (des d'olles per la cuina fins a teules pel sostre). Els terrissaires tenien per costum signar les seves produccions amb uns segells que quedaven a la cara exterior de la peça. Gràcies a això, podem conèixer el

nom d'alguns dels artesans que van treballar, al s. I dC, a les dues úniques terrisseries que es documenten a la zona del congost entre Castellbisbal i Martorell: la de Can Pedrerol de Baix (a Castellbisbal) i la de Can Tintorer (al Papiol). De fet, en tot el curs baix del Llobregat, només hi ha testimonis de quatre tallers de ceràmica: els dos esmentats i dos més a les vil·les romanes de Sant Boi (al Barri Vell) i de Sant Vicenç dels Horts (al Mercat).

La presència d'un nombre tan reduït de terrisseries en un territori tan ampli podria tenir a veure, altre cop, amb els costos de construcció i manteniment, ja que aquests espais requerien instal·lacions complexes: un forn de brea, un dipòsit de decantació per a l'argila, una zona d'assecament, uns quants forns de coccio, un llenyer, magatzems per apilar la ceràmica ja cuita, etc. A més, els tallers s'havien d'ubicar en indrets on els sòls argilosos reunissin les característiques necessàries per accedir a grans quantitats de matèria primera d'una qualitat suficient. La composició del terreny de la zona de Castellbisbal era del tot idònia en aquest sentit.

Segons s'ha calculat, els ceramistes de les terrisseries del Llobregat modelaven unes quatre àmfores diàries (dels tipus Pascual 1 o Dressel 2-4), i no només treballaven per a la vil·la que emparava el taller ceràmic sinó que, moltes vegades, els petits i mitjans propietaris sense recursos per a mantenir obradors propis els feien encàrrecs o compraven una part de les produccions amfòriques. Al dia d'avui, els noms que coneixem dels artesans que van treballar en aquestes quatre terrisseries al llarg del s. I dC pertanyen, normalment, a esclaus i són d'origen grec (els lliberts, en canvi, estan representats en una proporció molt minsa): *Acan(thus)*, *Acas(tus)*, *Aemu(lus)*, *Alba(nus)*, *Ando(nis o -tus)*, *Apol(lonus)*, *Apti(chus)*, *Calam(us o -anus)*, *Cap(?)*, *Cels(us)*, *Clar(us)*, *Clas(sicus)*, *Cres(cens)*, *Cupit(us)*, *Dap(hnus)*, *De(?)*, *Er(?)*, *Fau(stinus o -entinus)*, *Felix*, *Firm(us)*, *Fusc(us)*, *Gem(ellus)*, *Grae(cus)*, *Grat(us)*, *Hele(nus)*, *Ia(?)*, *Iucu(ndus)*, *Lean(drus)*, *Mar(?)*, *Mat(?)*, *Murra(nus)*, *Nic(etas?)*, *Opt(atus)*, *Ploc(amus)*, *Primul(us)*, *Priv(atus)*, *Protus*, *Pyr(amus)*, *Sab(inus o -inianus)*, *Scurra(?)*, *Sec(undus o -undinus)*, *Sosibia*, *Stab(ilio)*, *Syne(cdemus)*, *Tel(esphorus)*, *Teop(hilus)*, *Ut(ilis)*.

De tots aquests artesans, a Can Pedrerol de Baix n'hi ha documentats nou: *Albanus*, *Andonis*, *Crescens*, *Graecus*, *Primulus*, *Protus*, *Synecdemus*, *Telesphorus* i *Sosibia*, que, curiosament, és l'única dona que està testimoniada com a terrissaire en els tallers ceràmics de la Laietània. A més, hi ha quatre marques més per a les quals no s'ha pogut restituir el nom de l'artesà. El més interessant de la llista és que molts d'aquest esclaus van treballar en més d'un taller, cosa que permet constatar que, en realitat, les quatre terrisseries del curs baix del Llobregat funcionaven com una mena de consorci comercial on els artesans, tot i ser esclaus i no poder-se desplaçar lliurement pel territori, haurien estat facultats pels seus amos per a recórrer la zona segons les necessitats de cada taller. Així doncs, *Albanus*, *Andonis*, *Primulus* i *Synecdemus*, a més de fer àmfores a la terrisseria de Can Pedrerol de Baix, també van treballar a la de Sant Vicenç dels Horts; pel que fa a *Primulus*, un segell

L'argila, un material molt plàstic i abundant

En un primer moment, els romans van servir-se de l'argila molt més que de la pedra, sobretot, en el camp de la construcció (murs de tàpia o de tovot). Per a la seva fabricació, calia dipositar l'argila en una fossa a terra on es trepitjava i es barrejava amb aigua i desgreixants que evitaven un assecament excessiu (palla, herba seca, segó, cendres, sorra o graveta). A continuació, s'aixecava el mur amb l'ajut d'encofrats de fusta (si és que era de tàpia) o amb tovots (que s'endurien deixant-los assecar al sol). Per tal d'aïllar l'argila de les humitats del subsòl, la paret es construïa sobre un sòcol de pedra. Més endavant, els romans van decidir coure els tovots: vet aquí com van néixer els maons. I com que aquest material era tan dur com la pedra, però molt més econòmic, l'arquitectura se'n va servir a bastament per a constituir els nuclis de les parets dels seus edificis.

L'altre gran ús de l'argila tenia a veure amb la fabricació de ceràmica, atesa l'extraordinària plasticitat d'aquest material i la gran varietat d'objectes que se'n podien modelar. La cocció es feia en uns forns verticals, molt senzills, amb tiratge ascendent, tot i que podien presentar major complexitat. La fusta es col·locava en el subsòl de l'estructura (cambra de combustió), sota una plataforma perforada sobre la qual es col·locaven els vasos (cambra de cocció). Els fums s'evacuaven de manera constant i uniforme a través del tiratge. Perquè l'argila es convertís en ceràmica, calia que la temperatura interior arribés a uns 600°C.

de lectura difícil sembla indicar que, fins i tot, també va actuar a Can Tintorer. El cas de *Sosibia* també és molt suggestiu, ja que va fer algunes de les àmfores de Sant Boi. Ara bé, mentre que a Can Pedrerol de Baix el seu segell només apareix en una peça, a la terrisseria de Sant Boi apareix en cinc; d'aquí es podria deduir, doncs, que la seva base d'operacions habitual era a Sant Boi i que la seva col·laboració amb el taller ceràmic de Castellbisbal fou molt incidental. Només *Crescens* i *Protus* semblen haver treballat en exclusiva per a la terrisseria de Can Pedrerol de Baix. La mobilitat laboral d'aquests artesans superaria fins i tot els límits geogràfics de la vall del Llobregat, ja que hi ha artesans d'aquesta zona que també van fabricar àmfores a les allunyades terrisseries del territori d'Iluro: a Torre Llauder (a 40 km del Llobregat) i al Mujal (a 70 km).

La producció vinícola d'aquestes vil·les es va comercialitzar per dues vies. En primer lloc, cap a Bàrcino, a través de la Via Augusta, però també mitjançant transport fluvial, cap a la desembocadura del Llobregat. Arqueològicament, la connexió fluvial entre el delta (l'àrea d'ancoratge de les Sorres [Castelldefels]) i la zona de

El gàrum de Cadis

El gàrum era una salsa de peix, de regust salat, molt preuada a la cuina romana com a potenciador de sabors. Es feia amb vísceres fermentades de tonyina, tot i que també es podia fer amb altres tipus de peixos (com el seitó, el verat o la morena). Per tal d'obtenir aquest producte, es provocava la fermentació controlada de les entranyes dins grans tines de ceràmica amb una capacitat entre 25 i 35 litres. A continuació, s'hi afegien grans quantitats d'herbes aromàtiques (api, fonoll, orenga, menta, coriandre, anet, etc.) i, també, de sal, que tenia la funció d'eliminar els gèrmens, com si es tractés d'un antisèptic. La mescla es tapava i quedava al sol durant uns dos mesos, o més, mentre es produïa la seva reducció; la gran quantitat de sal evitava la putrefacció bacteriana. Finalment, es colava i s'envasava. A l'hora de fer-lo servir, es podia mesclar amb vi, oli, aigua o vinagre.

S'utilitzava per a condimentar els plats, però també se li reconeixien propietats afrodisíacques (derivades del seus elevats nivells de nitrogen). Els introductors del gàrum al sud d'Hispania foren els fenicis, que interceptaven els estols de tonyina en la seva ruta d'entrada per l'estret de Gibraltar i tenien a Cadis una de les factories més ben considerades. El seu gàrum és el que tenia més fama i, per tant, el que es pagava més car. A l'època romana, les fàbriques de salaons es van implementar en altres llocs de la Mediterrània, com ara a Bàrcino.

Dipòsits per a adobar el peix a la factory de salaons de Bàrcino (sota la plaça del Rei). Actualment, al Museu d'Història de Barcelona. Font: Wikimedia Commons. JosepBC.

Castellbisbal està plenament testimoniada gràcies a l'existència de l'embarcador al peu del Pont del Diable. La seva estructura esglaonada permetia que aquesta infraestructura portuària pogués ser utilitzada tot l'any, perquè podia adaptar-se al nivell del riu en cada estació.

A la zona de l'ancoratge de les Sorres, avui dia allunyada del mar i molt malmesa per l'extracció de terres que es duu a terme al territori des de fa dècennis, s'hi ha trobat un mínim de nou vaixells d'època romana. Les càrregues de les seves bodegues han mostrat com les poblacions del Llobregat eren grans exportadores de vi, però no únicament. Les àmfores vinàries suposen el 71% de les troballes, però a les naus també s'hi han documentat altres productes, principalment lingots de plom (i també, tot i que en menor quantitat, de ferro) procedents de les mines de Gavà i de Sant Boi de Llobregat que els ibers ja explotaven. Encara que no n'hagi quedat cap testimoni arqueològic, podem suposar que a través del Llobregat també s'exportaven altres productes típics de la regió, com ara la sal de les mines de Cardona, teixits, cereals, fruita, carn salada i, com resultava habitual en tots els ports de la Mediterrània, també esclaus. Pel que fa a les importacions, els vaixells excavats al jaciment de les Sorres han demostrat que a la Laietània arribaven les produccions vinícoles itàliques més prestigioses (principalment de Campània, Laci, Etrúria i Apúlia; especialment, als s. II-I aC), a més de productes de gran luxe i preu procedents de la Bètica i del nord d'Àfrica (oli i conserves de peix).

El transport pel Llobregat es feia amb barques no massa grans i de poc calat que remuntaven el corrent impulsant-se amb remos o amb una sirga de tracció humana o animal. Ateses les mesures de les embarcacions, la càrrega no podia ser massa gran (cinc tones com a màxim). Per a aturar les naus, a més de les cordes lligades a l'embarcador, és possible que es fessin servir àncores de pedra com la que va aparèixer vora la riba del Llobregat, a Can Coromines, l'any 1971, d'una forma ovalada una mica irregular. Mesura 35 cm de llarg i 16,5 cm d'ample, amb un forat al mig (de 5 cm de diàmetre) per a passar-hi la corda. Ara bé, no es pot atribuir a l'època antiga amb una total certesa, ja que aquesta mena de pedres d'ancoratge s'han fet servir al Llobregat des de la prehistòria fins a èpoques ben recents. L'únic indici que permetria atribuir-li una certa antigor, però sense poder precisar-ne l'època, és que va aparèixer a una gran profunditat (8 m).

Tot i la precarietat de la infraestructura portuària de les Sorres (un embarcador de fusta) i el fet que aquesta zona d'ancoratge quedava perillosament exposada als vents de llevant, la seva ubicació permetia un fàcil accés a la via fluvial del Llobregat i oferia un punt de suport per a rutes marítimes de més llarg abast. I és que, pel fet de trobar-se en la mateixa latitud que l'estret de Bonifacio, constituïa un punt de partida (o d'arribada) idoni per a tots els vaixells que fessin la ruta Hispània-Roma en qualsevol de les dues direccions, a la vegada que permetia eludir els perills de la navegació pel golf de Lleó. Per altra banda, les Sorres es troba també en el mateix meridià que Cesarea de Mauritània (avui dita Sersell, a Algèria), seguint una ruta que

Dessiné par Langlois et Delamarre.

Lith. de Engelmann, rue Louis-le-Grand N. 27, à Paris.

VUE DU MONT SERRE
prise des bords du Libregat auprès de

Villesimoc 19, fig. par C. L.

RAT,
Sparaguetus.

Gravat de Godefroy Engelmann publicat al llibre de Jean-Charles Langlois, *Voyage pittoresque et militaire en Espagne* (1835) mostrant una de les barques que navegaven pel Llobregat aigües avall d'Esparreguera, amb la muntanya de Montserrat a les seves esquenes. Font: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. (ICGC, RL.9959_19).

Àncora lítica trobada a Can Coromines l'any 1971 vora la riba del Llobregat. Fotografia de: Jordi Gibert Rebull.

permetia abastir-se a les Balears. Per tant, és fàcil d'explicar l'abundant presència de productes nord-africans als vaixells que s'han trobat en aquest jaciment.

Des de les Sorres, els vaixells podien prosseguir camí, recorrent les costes cap al sud (Tàrraco) o cap al nord, amb destinació a Bàrcino (segurament, el centre més estretament vinculat amb aquest punt d'ancoratge), Bètulo o Iluro. Malgrat que l'arqueologia no ho hagi detectat encara amb precisió, l'ancoratge de les Sorres devia comptar amb una infraestructura mínima, més enllà de l'embarcador, que donés cobertura a aquest tràfic comercial. Així doncs, caldria suposar-hi l'existència, com a mínim d'alguns magatzems, de dipòsits d'aigua potable, de tallers de reparacions i d'una oficina de recaptació fiscal per a recollir la taxa anomenada *portorium*.

Els vaixells que arribaven a l'ancoratge de les Sorres des del mar obert podien desembarcar una part de la mercaderia per tal que fos traslladada, a través del

Llobregat, cap a l'interior de Catalunya, tot i que la navegabilitat del riu, en sentit delta-interior, només sembla confirmada fins a l'embarcador del Pont del Diable. A partir d'allà, aquests productes devien circular per vies terrestres que seguien l'eix Llobregat-Manresa. Altres embarcadors d'època romana al llarg de la conca fluvial d'aquest riu han estat identificats a Sant Boi (vora un forn d'àmfores), a Ca la Còrdia (al límit entre Sant Vicenç dels Horts i Molins de Rei), sota el molí medieval de Santa Coloma de Cervelló i a la confluència amb la riera de Rubí.

3. Castellbisbal a les portes de l'edat mitjana (s. IV-VI dC)

3.1. La cristianització del territori a l'antiguitat tardana

Historiogràficament, la denominació “antiguitat tardana” és una creació recent per tal d'explicar millor com es va produir la transició entre el món antic i el medieval. Si tradicionalment s'associava la fi del món antic amb la irrupció dels pobles germànics i, per tant, s'entenia que el naixement del món medieval s'havia produït com a conseqüència de la destrucció i ensorrament del món antic, avui en dia s'opta per una interpretació en clau de lenta transformació. Pel que fa a la cronologia, continua sent objecte d'apassionats debats entre els historiadors de l'antiguitat i els medievalistes. Per això, les diferents propostes cronològiques s'emmarquen dins una forquilla que, en la seva màxima amplitud, abraça des del s. III dC a l'arribada dels musulmans a la península Ibèrica (s. VIII dC). Ara bé, entre les moltes característiques que identifiquen l'antiguitat tardana, la que més interessa en aquest estudi és el procés de cristianització de l'Imperi romà.

Davant l'absència d'excavacions intensives als jaciments arqueològics que podrien il·lustrar el cristianisme primerenc (o paleocristià) al terme municipal de Castellbisbal, hem de recórrer a dades procedents de la seva perifèria més immediata per tal de fixar amb la major precisió possible l'arribada del cristianisme al seu territori, un fet que es podria datar entre els ss. IV i VI. En primer lloc, cal tenir present l'existència d'una necròpolis cristiana a la veïna vila de Can Cabassa (Sant Cugat), amb objectes d'ús personal i utilitat litúrgica amb simbologia cristiana que daten del s. IV. En segon lloc, la construcció de l'església de Santa Margarida (Martorell), una basílica paleocristiana del s. VI implantada al bell mig d'unes estructures romanes alt-imperials (s. I-III dC). Es va construir per a donar servei religiós als camperols de la zona i comptava amb espais d'enterrament tant a l'interior com a l'exterior de l'edifici. Es tracta d'un model que s'assembla molt al que es podria haver donat a Ca n'Esteper i a Can Pedrerol de Baix, com es veurà més avall.

Castellbisbal no va ser la seu de cap bisbat. Al s. IV formava part de la diòcesi de Barcelona, una seu molt activa que es va dedicar a implantar el cristianisme per tot el seu territori diocesà. A mitjan del segle següent, la cristianització del territori del Vallès havia avançat prou com perquè el bisbe de Barcelona decidís segregat una part del seu territori per a crear el bisbat d'Ègara. No hi ha constància escrita sobre el fet si els territoris de Castellbisbal van passar a dependre de la nova seu o si van continuar depenent de Barcelona, tot i que, segons que sembla, al s. X, la seu d'Ègara va reclamar al monarca carolingi que se li retornés la jurisdicció sobre aquests territoris, dels quals havia estat desposseïda quan Lluís el Pietós, un cop reconquerida la ciutat de Barcelona, havia decidit transferir-los al bisbe d'aquesta ciutat (801).

Les primeres notícies sobre la cristianització d'Hispania

Segons un conjunt de tradicions totalment apòcrifes, la península Ibèrica hauria estat cristianitzada ja en els temps de la primera generació d'apòstols (s. I dC), per personatges de la consideració de Jaume el Major (a Cesaraugusta) o Pau de Tars (a Tàrraco). Ara bé, es tracta de llegendes que no es detecten fins a l'època medieval i que es van generar com a discursos legitimadors de la "reconquesta" conduïda contra els musulmans.

En realitat, el primer testimoni que documenta la presència de cristians a la península Ibèrica és de mitjan segle III. Entorn dels anys 254-255, un grup de clergues de les seus episcopals de Mèrida i de Lleó-Astorga van trametre una carta al bisbe Cebrià de Cartago per tal de resoldre un assumpte de disciplina interna. En la seva carta de resposta, aquest bisbe nord-africà va indicar que el bisbe de Cesaraugusta també li havia escrit sobre el mateix tema. Per tant, aquestes tres seus episcopals són les més antigues que es coneixen per la península Ibèrica. La resta de notícies literàries són ja del s. IV, és a dir, posteriors a la data en què l'Imperi romà va legitimar l'existència del cristianisme mitjançant l'edict de Milà (l'any 313).

Pel que fa als primers missioners, no van ser apòstols ni personatges de rellevància, sinó comerciants i soldats anònims, dues menes de professionals amb molta mobilitat per l'Imperi i que, un cop convertits a la nova fe, es van dedicar a difondre-la amb més il·lúsió que formació teològica.

A nivell arqueològic, el fenomen de la cristianització es constata a través de dues menes de jaciments: vil·les romanes i/o assentaments rurals cristianitzats mitjançant la construcció d'una església; i construccions religioses, com ara columbaris excavats a les parets rocoses, usats com a eremitoris. Els primers cal relacionar-los amb espais habitats per la població civil que van patir una transformació urbanística amb l'objectiu de fer visible, a nivell arquitectònic, el fet cristià (principalment, la construcció d'esglésies). Per contra, el segon tipus de jaciment està molt associat a la difusió del moviment asceticomonàstic des d'Orient, un fenomen que va irrompre amb força a l'Occident europeu amb la davallada de l'Imperi romà i la implantació dels regnes germànics. Arqueològicament, aquest segon tipus de jaciment (eremitoris o cenobis) encara no han estat copsats ni definits com caldria, ja que sol ser difícil establir-ne la localització, perquè són en llocs amb un accés complicat; però també la seva interpretació, ja que sovint es confonen amb els colomers, i la seva cronologia, perquè cal tenir en compte que no acostumen a preservar objectes que ajudin en la datació.

És per tot plegat que la historiografia tradicional ha tendit a prioritzar el protagonisme de les basíliques en el procés d'implantació del cristianisme en els entorns rurals i ha menystingut el paper dels eremitoris. En la nostra opinió, constitueix un fet molt rellevant i transcendent, en termes històrics, que al terme municipal de Castellbisbal s'hagin documentat dos conjunts rupestres d'aquest estil (a Can Nicolau de Dalt i a Ca n'Ametller).

3.2. Basíliques en jaciments romans cristianitzats

Algunes de les vil·les que els romans van implantar al s. I dC al territori del terme municipal de Castellbisbal –cas de Ca n'Esteper i de Can Pedrerol de Baix– podrien haver estat cristianitzades durant l'antiguitat tardana segons el model que ofereix la basílica de Santa Margarida (Martorell). Avui dia, però, les fases més antigues que es documenten –a nivell literari i arqueològic– de les dues esglésies associades a aquestes masies, no van més enllà de l'alta edat mitjana (s. XI-XII). Caldria, per tant, realitzar excavacions arqueològiques en el subsòl d'aquestes instal·lacions per tal de confirmar l'existència d'un edifici preexistent d'època tardoantiga (s. IV-VI) que reaprofités les estructures arquitectòniques de la vil·la romana alt-imperial. Això no obstant, certs indicis ens permeten plantejar la hipòtesi d'una fase tardoantiga en aquests jaciments, és a dir: anterior a l'època medieval ja coneguda. Caldrà esperar noves indagacions arqueològiques que ho confirmin.

3.2.1. Sant Joan de Benviure o de Ca n'Esteper

A l'ermita de Sant Joan de Benviure, situada uns 100 m al sud de la masia de Ca n'Esteper, que avui dia està abandonada i presenta un estat de preservació molt precari (no hi ha la zona de la capçalera, per exemple), l'existència d'un edifici de culte cristià anterior a l'església del s. XI, construït durant l'antiguitat tardana, es pot deduir per la presència d'una necròpolis d'inhumació dels s. VI-VII. Les creences cristianes sobre el més enllà justificaven la mort com una mena de descans etern a l'espera de la resurrecció en el dia del Judici Final. La tomba era concebuda, per tant, com una mena de llit en què el difunt reposava mentre no arribava aquell dia (de fet, la paraula "cementiri" és d'origen grec i significa, precisament, "dormitori"). En aquest context ideològic, des del s. IV, si no abans, el terreny on s'excavaven les sepultures cristianes havia d'estar consagrat, i això no es podia aconseguir sense la preceptiva construcció d'una església. En conseqüència, si ja al s. VI, hi havia cristians que s'enterraven a l'espai entorn de l'actual ermita és perquè hi havia una petita capella de la qual avui no queden restes perquè la construcció alt-medieval es va fer just a sobre.

Com ja s'ha indicat, aquest és el model de Santa Margarida de Martorell (assen-tament romà + tombes tardoantigues + església medieval) i, en la nostra opinió,

La basílica i la primera arquitectura pública cristiana

En un primer moment (s. I-III dC), els cristians es reunien dins cases privades que, en algunes ocasions, aconseguien reservar únicament per al culte. La discreció que permetia aquest edifici vist des de l'exterior convenia molt a unes comunitats que, fins al s. IV dC, van viure sota l'amenaça constant de les persecucions. Ara bé, després de la legitimació del cristianisme amb la promulgació de l'edicte de Milà (313), els bisbes van rebre l'ajut i la col·laboració de l'estat per a construir edificis més magnífics i monumentals que fessin visible l'existència de la religió cristiana en el si de la ciutat en paritat amb la resta de les religions de l'Imperi.

El nou edifici es va dir "basílica" i va adoptar la planta rectangular, amb un absis en un dels seus costats curts i un espai interior molt ample i diàfan, il·luminat per amplis finestrals i dividit per columnes equidistants que compartimentaven la sala en naus (normalment, tres). Els fidels es distribuïen per les naus segons el sexe i havien de seguir tota la missa dempeus: els homes es quedaven a la nau central i les dones ocupaven les naus laterals amb els fills petits. La zona de l'absis contenia l'altar i estava exclusivament reservada per al clergat.

encaixa perfectament amb les troballes arqueològiques realitzades entorn de Sant Joan de Benviure. De fet, es tracta d'un patró molt habitual en el procés de cristianització dels entorns rurals de la Tarraconense que ha permès identificar una bona quantitat de llocs on, potencialment, es van assentar les primeres esglésies del país, encara que les remodelacions medievals hagin esborrat –totalment o parcialment– els seus orígens tardoantics i avui sigui molt difícil detectar-los.

Convé recordar ara que la inscripció consagrada a Júpiter, reaprofitada a la fàbrica medieval de l'ermita, permet suposar l'existència –en aquest lloc o ben a la vora– d'un santuari de culte pagà sota l'advocació d'aquesta divinitat. Aquest epígraf podria enriquir encara més el nostre coneixement sobre el procés de cristianització rural en aquesta part del territori de Castellbisbal, ja que tenim molts exemples d'esglésies que, per tal d'estalviar-se les despeses d'una construcció *ex novo*, van optar per reaprofitar les estructures d'un edifici de culte pagà preexistent substituint el patronatge que Júpiter havia exercit sobre els conreus circumdants fins aleshores. Això no només feia més econòmica la nova edificació, sinó que, a més, a nivell ideològic, permetia presentar-la com una victòria de la nova religió sobre unes deïtats paganes que no podien ni tan sols evitar que els cristians els fessin fora dels seus santuaris.

La necròpolis al voltant de Sant Joan de Benviure està constituïda per un grup no gaire nombrós d'estructures de coberta amb teules planes a doble vessant (set exemples, únicament) i, també, per una sepultura de caixa de cista amb cobertura de teules planes; algunes corresponen a enterraments infantils. Cap de les tombes contenia aixovar, ni cap tipus de material arqueològic moble associat. Anotem que hi van aparèixer, també, sepultures amb una cronologia plenament medieval que no són d'interès per a l'objectiu d'aquest capítol.

Tot i que la fàbrica de l'ermita en el seu estat actual és essencialment medieval i moderna, les excavacions arqueològiques i la lectura sistemàtica dels seus paraments (arqueologia vertical) han permès determinar amb força claredat que, ja als s. VI-VII dC, existia un edifici cristià, possiblement d'una única nau, capçalera quadrada i un paviment de terra i calç. Ara bé, la fragmentarietat de les estructures conservades que s'ha localitzat no permet, ara per ara, confirmar la planta d'aquest primer edifici cristià.

En síntesi, a Sant Joan de Benviure (o de Ca n'Esteper) es pot afirmar que, entorn d'una ermita medieval i moderna amb orígens documentals al s. XI i amb presència de material constructiu romà alt-imperial a les seves parets, es va configurar una petita necròpolis dels s. VI-VII dC que devia néixer associada a una modesta església paleocristiana de la mateixa cronologia –si no anterior– de la qual només se n'ha localitzat algun fragment de pany de paret (tres pilars tardoantics al mur perimetral nord).

3.2.2. *Can Pedrerol de Baix*

A unes poques passes del mas de Can Pedrerol de Baix, seu d'una vil·la romana alt-imperial (s. I-III dC), es constata l'existència d'una ermita que, literàriament, no es documenta fins al s. XII. Ara bé, l'antigor testimoniada a Hispània pel culte a sant Quintí i l'abundància de materials romans que afloren al seu entorn –i també en la fàbrica mateixa de l'edifici– permeten proposar una primerenca fase de cristianització d'aquesta vil·la en els temps de l'antiguitat tardana (s. IV-VI), una hipòtesi que potser es podria confirmar si s'hi poguessin realitzar intervencions arqueològiques al subsòl. L'església actual està orientada en sentit est-oest i té una planta rectangular rematada per un absis semicircular. La cobertura es va fer amb una volta de canó lleugerament apuntada.

La presència d'ossos humans visibles en superfície als terrenys tot a l'entorn de l'església assenyalen la probable presència d'una necròpolis d'inhumació antiquíssima, sense que, de moment, se'n pugui concretar la cronologia. La semblança amb el patró de cristianització dels entorns rurals que ofereix Sant Joan de Benviure ens porta a proposar, també en aquesta cas, l'existència d'un establiment agrícola romà que fou cristianitzat durant l'antiguitat tardana mitjançant la construcció d'una església paleocristiana que hauria quedat engolida per la posterior ermita medieval.

Estat actual en què es troba l'ermita de Sant Joan de Benviure, amb la inscripció al déu Júpiter a l'angle exterior dret de la façana. Fotografia de: Carles Buenacasa Pérez.

Cara externa del mur nord que permet detectar les fases més antigues, possiblement tardoantigues, de la construcció de l'ermita. Fotografia de: Jordi Gibert Rebull.

3.3. Eremitoris excavats a la roca

A Castellbisbal hi ha dos jaciments de gran singularitat arqueològica i absolutament prototípics dels mecanismes de cristianització dels medis rurals que es va endegar a l'antiguitat tardana: els eremitoris. Cal fer constar, a més, que ambdós exemples són d'una tipologia molt singular, amb paral·lels al Pròxim Orient (d'on seria originària aquesta tipologia), però que no està gaire representada a la península Ibèrica. De fet, a Catalunya són l'única mostra d'aquesta classe d'instal·lacions cristianes: d'aquí l'enorme interès i la rellevància històrica que els atribuïm.

L'ascetisme, nascut a Orient, va arribar a l'Europa occidental al llarg del s. iv gràcies a la difusió de les vides dels eremites més admirats (principalment, la d'Antoni Abat). La seva lectura va influir en personatges com Martí de Tours, considerat un dels pares del monacat europeu tardoantic. La influència oriental en el monacat occidental es va intensificar a partir dels s. vi i vii, quan les invasions cada cop més freqüents dels sarraïns a Síria i Palestina van crear una gran inseguretat a la zona. A Catalunya, els jaciments de Santa Cecília dels Altimiris (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà), el Bovalar (Seròs, Segrià) o Sant Pau de Riu-sec (Sabadell, Vallès Occidental) podrien ser tres bons exemples que plasmarien aquesta influència.

Tot i això, aquests eremitoris no han rebut massa atenció per part dels estudiosos i el seu coneixement és molt superficial; fins i tot, han estat mal descrits i han estat objecte d'interpretacions que, al nostre parer, són errònies. Per tot això, considerem necessari que, un cop feta l'exposició de les dades arqueològiques que ha transmès la historiografia, ens estenguem en la descripció dels paral·lels peninsulars i orientals que relacionen d'una manera molt directa aquesta tipologia amb altres instal·lacions pràcticament idèntiques i d'un inqüestionable caràcter ascètic.

3.3.1. Can Nicolau de Dalt

El jaciment de Can Nicolau de Dalt consisteix en una cavitat excavada al marge esquerre del torrent de Salzes, a l'extrem septentrional del terme municipal de Castellbisbal, molt a la vora de la carretera C-243 que uneix Terrassa i Martorell. Tot i que, actualment, la caiguda i acumulació de sediment a la base de la paret facilita poder arribar fins a l'obertura de la cova des de la llera del curs fluvial (a 9,10 m), en un primer moment l'accés només hi era possible mitjançant cordes que es despenjaven des de la part superior (a una alçada de 12 m).

El seu excavador, Josep de la Vega, va assignar a les estructures de Can Nicolau de Dalt i de Ca n'Ametller una cronologia d'època romana (s. i-ii dC) i les va interpretar com a columbaris, és a dir com uns espais per a la col·locació de les urnes que contenien les cendres dels difunts que optaven pel ritual funerari de la incineració. En temps més recents, Jordi Gibert ha considerat que, malgrat el valor dels materials romans apareguts com a element de datació, caldria valorar la possibilitat que fossin colomers d'època medieval o moderna excavats per a l'obtenció de la colomassa (un

L'eremita, un nou model de santedat

A finals del s. III, va sorgir a Egipte una nova tendència filosòfica dins del primer cristianisme, segons la qual la ciutat no permetia al fidel desenvolupar la seva religiositat per culpa de la gran quantitat de distraccions que la vida urbana comportava a la seva ment. Per això, alguns cristians van considerar que només podrien perfeccionar-se en la pràctica de la fe si fugien al desert. I, aleshores, com que buscaven la solitud i posar-se a prova portant una vida dura –amb unes condicions de renúncia extrema als plaers– i, a més, envoltats de paratges erms, se'ls va anomenar eremites. D'aquesta manera, aquest asceta aconseguia passar el dia dedicat a la contemplació, la meditació i l'oració, a la vegada que mortificava el seu cos amb el dejuni, la penitència i tota mena de privacions (de la carn, del sexe, de les riqueses, etc.).

La rigorositat de la seva vida ben aviat els va convertir en personatges venerables i, per això, van tenir molts admiradors. Els qui volien convertir-se en eremites van prendre el costum d'adreçar-se a aquells que tenien una major fama de santedat perquè els acceptessin com a deixebles. Fou així com a poc a poc, de viure tots sols i aïllats van sorgir les primeres comunitats de cenobites, que són les que donaran lloc a l'aparició dels primers monestirs.

L'eremitisme va néixer a Egipte i ràpidament es va propagar per Síria i Anatòlia, on també hi havia extenses zones àrides. Ara bé, quan va arribar a l'Europa occidental, l'absència de deserts es va haver de compensar amb altres fórmules d'aïllament radical, com ara les construccions excavades a les parets rocoses de difícil accés que hi ha a Castellbisbal o Arnedo (La Rioja).

fertilitzant). En la nostra opinió, també caldria considerar-ne la interpretació com a eremitoris d'una època anterior, la tardoantiga.

I és que estructuralment, la cova de Can Nicolau de Dalt presenta una arquitectura força interessant, resultat d'una planificació prèvia a l'excavació. És de planta quasi circular i el sostre adopta la forma d'una cúpula amb un diàmetre proper als 4 m (amb una alçada màxima de 2,10 m). Decorant les parets s'hi van excavar fileres regulars de petits nínxols amb la base plana i la part superior acabada amb una arcada. Els nínxols estan distribuïts de manera simètrica, amb tres o quatre per filada segons l'amplada de la paret. Se'n comptabilitzaven un mínim de 86, però és molt possible que, originalment, n'hi hagués més. Cadascuna d'aquestes cavitats té unes dimensions d'alçada, amplada i fondària que oscil·len entre els 20 i els 30 cm. Des del moment que fou visitat per Josep de la Vega, ara fa una trentena d'anys, l'erosió els ha malmès de manera notable, per la qual cosa una

Detall dels nínxols excavats a les parets interiors de l'anomenat "columbari" de Can Nicolau de Dalt. Fotografia de: Jordi Gibert Rebull.

vintena s'han perdut per culpa del despenjament i deteriorament dels materials geològics. Tal com s'explicarà més endavant, aquests petits nínxols constitueixen una manifestació omnipresent a les instal·lacions monàstiques de caràcter rupestre (vegeu l'apartat 3.3.3).

Durant les prospeccions fetes per Josep de la Vega als anys vuitanta, amb l'ajuda d'un grup d'espeleòlegs, s'hi van localitzar deu fragments de ceràmica (entre els quals, sigil·lada sudgàl·lica, de parets fines, africana comuna de cuina i una vora d'olla comuna), a més d'un tros de vidre. Tots aquests materials es van datar en època alt-imperial (s. I-II), tot i que, en realitat, es podrien incloure en una forquilla cronològica una mica més àmplia, vers l'època tardoantiga.

3.3.2. *Ca n'Ametller*

Com en el cas de Can Nicolau de Dalt, creiem que es tracta també d'un jaciment de tipus asceticomonàstic excavat a les parets de la riera de Salzes; en aquest cas, a la banda contrària del torrent. Es troba a una alçada de 14 m respecte de la llera i, en origen, fou dissenyat com un lloc de difícilíssim accés al qual no es podia arribar si no era mitjançant cordes. De fet, encara avui dia no resulta gens fàcil visitar-lo.

Aquesta cavitat no fou descrita per Josep de la Vega amb tant detall com la de Can Nicolau de Dalt, però sembla que estava organitzada amb dos àmbits que es caracteritzen per tenir les superfícies de les parets interiors totalment recobertes

Panoràmica del columbari de Ca n'Ametller. Fotografia de: Quim Roser.

de petits nínxols excavats. Aquest cop, però, la distribució és més desordenada i s'hi constata una gran varietat de formes i dimensions.

No hi ha constància que s'hagi trobat material arqueològic al seu interior, ni existeix cap representació gràfica o planimètrica que permeti avaluar-ne les seves dimensions; tot i això, *a priori*, no es tractaria d'un espai massa voluminós.

3.3.3. Alguns paral·lelismes destacables que apunten a la naturalesa monàstica dels jaciments rupestres de Castellbisbal

Com ja s'ha comentat, l'estudiós Josep de la Vega, a qui devem el mèrit de prospectar, publicar i cridar l'atenció per primer cop sobre aquests dos jaciments, els va atribuir un ús funerari i una cronologia alt-imperial. Ara bé, d'acord amb a les dades objectives, creiem poc probable aquesta funcionalitat, atès que els columbaris funeraris romans coneguts es troben o bé al costat de vies de comunicació, o bé en la immediatesa de vil·les romanes. Sense comptar que sembla poc raonable que els parents dels difunts s'haguessin de despenjar amb cordes per més de 10 m per tal d'accedir a la necròpolis i enterrar-hi els seus difunts. Així mateix, s'ha de considerar també que la profunditat mitjana dels nínxols (entre 20 i 25 cm) resultaria insuficient per a acollir les urnes funeràries. Per últim, sabem per les fonts que els romans estaven obligats a visitar els avantpassats en determinats moments de l'any i això seria impossible en les peculiars i adverses circumstàncies d'accés que ja hem explicat. En canvi, segons altres paral·lels coneguts, no se'ns fa gens estranya una

interpretació en clau asceticomonàstica, com a espais en què l'eremita aconseguiria endinsar-se en el seu “desert” particular i aïllar-se del món i del contacte humà.

L'origen oriental del monacat cristià és un fet unànimement acceptat per la historiografia. Així mateix, les arrels orientals d'aquesta tipologia d'estructures monàstiques excavades a la roca tipus “columbari” estan presents en diversos punts de la geografia de l'antic Imperi romà. En tots aquests espais, a més, també hi ha documentats els “ruscs” de nínxols. Aquesta excavació tan sistemàtica –i gairebé obsessiva– de cavitats a les parets dels eremitoris es pot explicar fàcilment com a part del procés de mortificació dels ascetes que, mitjançant aquesta activitat, feien més dura la seva existència.

A la península Ibèrica, eremitoris d'aquest estil han estat localitzats en diverses àrees de La Rioja, principalment a la zona d'Arnedo, però també en altres localitats en què les parets geològiques verticals a banda i banda del riu Cidacos s'omplen de coves artificials de la mateixa tipologia que les de Castellbisbal. En alguns casos, fins i tot, aquests eremitoris estan descrits documentalment com a “monestir”. Aquest seria el cas, per exemple, de San Martín de Albelda, que va evolucionar cap a una arquitectura exempta de tipus conventual que es va ubicar en una zona molt propera a la de les primeres “coves monàstiques”.

Un altre paral·lel interessant és el que ofereix, al sud peninsular, l'antic monestir tardoantic localitzat en un paratge conegut com “La Sacristía” (Beas de Guadix, Granada). Aquesta instal·lació monàstica comparteix moltes de les característiques formals que presenten els jaciments de Castellbisbal, entre les quals, el fet d'estar excavada en una paret rocosa inaccessible sense l'ajut de cordes, a més de la presència dels repetitius nínxols excavats a les parets per tot l'interior. La Sacristía ha estat identificat pels estudiosos com un monestir amb una “clara naturalesa oriental” i la seva construcció s'ha atribuït a algun dels nombrosos grups de monjos que, des del Pròxim Orient, van arribar a la península Ibèrica, sobretot durant els s. VI i VII. A parer nostre, cal retenir aquesta dada i no descartar aquest origen geogràfic pels probables ascetes que van dur vida contemplativa en els eremitoris de Castellbisbal, tot i que reconeixent sempre amb total honestat professional que es tracta d'una hipòtesi que, en l'estat actual del coneixement arqueològic, no es pot verificar.

En aquesta recerca de paral·lels, no podem obviar, tampoc, alguns exemples procedents de la regió geogràfica on va néixer el corrent ascètic. Així, les característiques de les cavitats de Can Nicolau de Dalt i Ca n'Ametller troben correspondència en les instal·lacions rupestres tipus cova de regions considerades pàtria del monacat, cas de Síria (per exemple, el columbari de Dadat), Jordània (el columbari de Petra) o la Capadòcia, on una bona quantitat dels seus complexos monacals rupestres presenten els omnipresents nínxols a les parets interiors de les cavitats. Bona part d'aquests exemples daten, a més, del s. VI, una cronologia que quadraria amb la que presenta el procés de cristianització dels entorns rurals als territoris de l'actual terme municipal de Castellbisbal.

Adicionalment, tenim la sort, també, de conservar exemples de coves rupestres encara en ús com a eremitoris en llocs remots d'Etiòpia, cas del cèlebre monestir de Debre Damo, amb uns orígens datats, també, al s. vi. Bona part de les seves infraestructures estan excavades en la paret rocosa i encara avui s'hi accedeix amb cordes. Els monjos mai no surten de la cavitat i són els camperols dels voltants els qui els abasteixen amb els productes bàsics. Segons la llegenda, el fundador del monestir va aconseguir accedir a la paret rocosa, des de dalt, gràcies a l'ajut d'una serp voladora.

3.3.4. Justificació final: eremitoris o colomers?

Com s'ha indicat més amunt, la identificació d'aquestes coves excavades per la mà de l'home presenta dos problemes fonamentals, que són el de la cronologia i el de la interpretació de les estructures. La manca d'estrat arqueològic i d'objectes que ajudin a datar el jaciment ha comportat que, moltes vegades, se'ls consideri, sense gaire reflexió ni justificació, com un fet medieval.

Pel que fa a la interpretació, els historiadors han preferit buscar els paral·lels d'aquestes estructures entre els colomers d'època medieval i moderna, tot i que les coves rupestres de Castellbisbal són molt diferents. Normalment, els colomers medievals i moderns són edificis construïts de manera exempta i tipus torre, ubicats en llocs plans i totalment accessibles, un requisit que és del tot imprescindible si el que es vol és recuperar amb facilitat els excrements de les aus. Per contra, els exemplars de Castellbisbal estan excavats en parets verticals amb un accés totalment impossible sense l'ajut de cordes, que s'explica molt més fàcilment per la voluntat d'aconseguir dur una vida totalment aïllada i de mortificació.

És per tot això que acabem d'exposar, per la presència de materials arqueològics d'època romana (com a mínim a Can Nicolau de Dalt) i, sobretot, pels paral·lels que hem aportat prèviament, que considerem plausible i plenament justificada la hipòtesi segons la qual aquestes cavitats s'haurien d'interpretar com a eremitoris tardoantics, dels més antics de Catalunya i els únics exemplars d'aquesta tipologia en el nord-est peninsular. Pel que fa a la cronologia, l'arribada dels corrents monàstics al territori de Castellbisbal es podria datar dins una forquilla cronològica que cal ubicar *grosso modo* entre els s. vi i viii-ix. Sense descartar la possibilitat que fossin una iniciativa en connexió amb l'arribada de monjos orientals que fugien de la invasió musulmana dels territoris del Llevant Síriopalestí (s. vii).

3.4. Epíleg final: l'arribada dels visigots (segles v-vi dC)

A Occident, l'Imperi romà va començar la seva davallada al s. v. I, en el cas concret del nord-est peninsular, hi tingué una gran incidència la invasió visigoda de l'any 415, quan Bàrcino fou escollida pel rei Ataülf per a instal·lar-se amb tot el seu exèrcit i amb la seva recent esposa, Gal·la Placídia, filla de l'emperador romà Teodosi I i

germanastra del monarca vigent, Honori. Bàrcino es va convertir en la base de les operacions militars que els visigots van dur a terme a la península Ibèrica fins que, els anys 418-419, Honori els va assentar a l'altra banda dels Pirineus, a Tolosa de Llenguadoc. Ara bé, els visigots no van trigar gaire a tornar a ocupar Bàrcino, ja que, poc abans que es produís la deposició del darrer emperador d'Occident, Ròmul Augústul, a Ravenna, i tingués lloc l'abolició formal de la magistratura imperial (l'any 476), el rei visigot Euric va dur a terme una campanya militar que li va assegurar el control de la província romana de la Tarraconense.

Trenta anys més tard (el 507), quan els exèrcits del rei franc Clodoveu I van expulsar els visigots de Tolosa i van fer recular la frontera amb el regne visigot fins a la Septimània i els Pirineus, Bàrcino es va convertir, durant quatre dècades, en la capital de l'estat visigot peninsular. Va ser segurament aleshores quan els monarques van imposar a la ciutat un bisbe que professava la seva fe heterodoxa: l'arrianisme (una heretgia que negava la Trinitat i minimitzava la divinitat del Fill). Bàrcino ofería als visigots tres avantatges: en primer lloc, unes poderoses muralles rere les quals resguardar-se; en segon lloc, la proximitat als Pirineus i, per tant, a la frontera amb els francs; i, en tercer lloc, el fet que, en tractar-se d'una ciutat relativament petita, els visigots podien imposar-hi fàcilment la seva hegemonia des d'una perspectiva numèrica. Si s'haguessin provat d'instal·lar en la molt més extensa i poblada Tàrraco, s'haurien trobat en franca minoria ètnica.

La presència estable dels visigots al territori a Bàrcino durant tota la primera meitat del s. vi, va tenir, sense dubte, greus conseqüències en l'ocupació del territori, perquè els nous vinguts volien procurar-se rendes agrícoles que els permetessin subsistir a ells i a les seves hosts militars. És amb aquest mateix objectiu, també, que devien imposar obligacions tributàries a la població rural local. Tot això va generar canvis en les propietats dels latifundis i, segurament també, noves entitats territorials sorgides del fraccionament de les hisendes que existien fins aleshores.

Tot i que no hi ha evidències arqueològiques o literàries que ens informin sobre com va afectar el territori de Castellbisbal la instal·lació dels visigots a Bàrcino, les dades generals recollides en diversos indrets de la zona del curs baix del Llobregat indiquen que els s. vi-vii van ser uns temps convulsos durant els quals es va produir un abandonament generalitzat de les vil·les romanes, però no d'una manera integral, ja que, bàsicament, només va afectar els sectors residencials i de representació. Això vol dir que, en molts casos, els amos van deixar de residir-hi, però no els camperols, i la vil·la va continuar funcionant en el seu sector productiu; de fet, en alguns casos, els espais reservats per a ús del propietari es van començar a utilitzar com a magatzems, tallers i estables. Així doncs, en els àmbits rurals, en el pas entre els s. vi i vii, el món clàssic va evolucionar cap a noves formes d'explotació i d'organització amb un caràcter cada cop més feudal, on les relacions socials es van veure profundament mediatitzades per les rígides obligacions que giraven al voltant dels pactes de vassallatge.

Notes

1. El primer esment sobre l'existència d'un nucli urbà a la zona es troba en un document de l'any 1012. La fundació de la vila, doncs, podria remuntar-se, com a mínim, al s. x.
2. Web: <http://invarque.cultura.gencat.cat>. [consultat el 17/02/21].
3. August, de fet, va fer tres viatges a Hispània, i en tots tres va passar un temps a la Tarraconesa (l'antiga Hispània Citerior).
4. Com ja s'ha indicat més amunt (vegeu l'apartat 1.3), l'existència d'una comunitat ibera al territori de Castellbisbal, avui per avui, és una hipòtesi feblement testimoniada per l'arqueologia, però no improbable.
5. Segons la hipòtesi més assentada en la historiografia catalana, aquest hostel s'ubicaria en el veïnatge de l'església de Santa Margarida, on va aparèixer una fita mil·liària de l'emperador Magnenci (datada en els anys 350-353 dC) i les excavacions arqueològiques han corroborat l'existència d'un nucli poblacional consistent amb necròpolis (datat també al s. iv dC). L'arqueologia, però, encara no ha pogut reconèixer cap de les estructures arquitectòniques d'aquesta *mansio* i, per tant, la seva ubicació a Santa Margarida ha quedat com una hipòtesi no demostrada. En conseqüència, resultaria legítim proposar altres ubicacions possibles en un entorn més immediat al Pont del Diable i, fins i tot, en el terme de Castellbisbal mateix (entorn de la vil·la de Can Pedrerol de Baix, per exemple).
6. Existeix una gran discussió sobre el traçat de la Via Augusta al seu pas pel Vallès i, també, sobre la identificació de cadascun d'aquests topònims.
7. El Vallès és un lloc de pas important, tal com es desprèn de la gran quantitat de mil·liaris que s'han trobat a la comarca.
8. La datació d'aquestes estructures als segles i-ii dC recolza en la troballa de dues monedes de bronze. La primera és un as d'August encunyat a Tàrraco entre els anys 4-14 dC, mentre que l'altra –en un bon estat de preservació– és un dupondi de Marc Aureli, estampat a Roma en els anys 168-169 dC en honor del seu predecessor en el tron i pare adoptiu, Antoní el Pietós.
9. En un altre dels seus versos satírics, Marcial retreu a un amic la seva gasiveria i calcula en la ridícula suma de trenta sestercis tota una llista de regals que aquesta personatge li ha fet arribar com si fossin de gran valor i preu, entre els quals, “una garrofa negra de vi cuit de Laietània” (Marcial, *Epigrames*, 7, 53).

Bibliografia

- ABASCAL PALAZÓN, J. M., “Los tres viajes de Augusto a Hispania y su relación con la promoción jurídica de ciudades”, *Iberia*, 9 (2006), p. 63-78.
- ÀLVAREZ PÉREZ, A.; Pitarch Martí, À., “Local stone used on the Roman bridge of Martorell (Barcelona, Spain)”. Dins: A. Gutiérrez Garcia; P. Lapuente Mercadal; I. Rodà de Llanza (eds.), *Interdisciplinary studies on ancient stone. Proceedings of the IX association for the study of marbles and other stones in antiquity conference*. Tarragona: ICAC, 2012, p. 511-517.
- ARTIGUES CONESA, P.L., *Can Cabassa (Sant Cugat del Vallès)*, Barcelona, Arxiu del Servei d'Arqueologia, 1998 (memòria núm. 3.040).
- ARTIGUES CONESA, P.L., “La villa de Can Cabassa en els segles IV al VII”, *Arqueologia Medieval. Revista Catalana d'Arqueologia Medieval*, 6-7 (2010-2012), pp. 8-23.
- ASENSIO VILARÓ, D. et al., “El nucli ibèric de Montjuïc: les sitges ibèriques de Magòria o de Port (Barcelona)”, *QUARHIS*, 5 (2009), p. 14-85.
- AUBET SEMMLER, M.E., *Tiro y las colonias fenicias de Occidente (edición ampliada y puesta al día)*. Barcelona: Crítica, 1994.
- BARBERÀ FARRÀS, J.; DUPRÉ RAVENTÓS, X., “Els laietans, assaig de síntesi”, *Fonaments*, 4 (1984), p. 31-86.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., “*Barcino*, la topografia de una fundación augustea: trama urbana y edificios públicos”. Dins: J. López Vilar (ed.), *August i les províncies occidentals: 2000 aniversari de la mort d'August*, vol. I. Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana, 2015, p. 207-215.
- BERNI MILLET, P.; MIRÓ CANALS, J., “Dinámica socioeconómica en la Tarraconense oriental a finales de la República y comienzos del Imperio: el comercio del vino a través de la epigrafía anfórica”. Dins: J. López Vilar (coord.), *Govern i societat a la Hispània romana: novetats epigràfiques. Homenatge a Géza Alföldy.*, Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana, 2013, p. 63-83.
- CAHNER GARCIA, M. (dir.), *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. VI: *El Vallès i el Maresme*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1982.
- CARRERAS MONFORT, C., “Evolució de les terrisseries del Baix Llobregat a partir de les seves marques i els seus derelictes”. Dins: C. Carreras Monfort; J. Guitart Duran; A. López Mullor (coords.), *Barcino, II. Marques i terrisseries d'àmfores al Baix Llobregat*. Barcelona: ICAC, 2013, p. 321-346.

- CASAS GENOVER, J., “La Via Heraclea i la xarxa de comunicacions en el territori de la Girona prerromana”. Dins: L. Palahí Grimal; J. M. Nolla Brufau; J. Sagraera Aradilla (eds.), *De Kerunta a Gerunda: els orígens de la ciutat*. Girona: Ajuntament de Girona, 2007, p. 40-49.
- CLOPAS BATLLE, I., *Historia y leyenda del Puente del Diablo de Martorell*. Martorell: Ajuntament, 1963.
- DE HOZ BRAVO, J.J., “Griegos e iberos: testimonios epigráficos de una cooperación mercantil”, *Huelva Arqueológica*, 13/1 (1994), p. 243-272.
- DE LA VEGA GÓMEZ, J., “Un complex funerari d'època romana que roman inèdit al Vallès Occidental”. Dins: M. Mayer Olivé; J. M. Nolla Brufau; J. Pardo Rodríguez (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1998, p. 567-574.
- EGEA VIVANCOS, A., “*Eufratense et Osrhoene*”: poblamiento romano en el alto Éufrates sirio. Múrcia: Universidad de Murcia, 2005 (monogràfic núm. 22 de la col·lecció “Antigüedad y Cristianismo: Monografías Históricas sobre la Antigüedad Tardía”).
- ESTRADA GARRIGA, J., “L'itinerari dels Vasos Apollinars en el trajecte de Granollers a Tarragona”. Dins: M. Mayer Olivé; J. M. Nolla Brufau; J. Pardo Rodríguez (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1998, p. 201-219.
- ESTRADA GARRIGA, J., *Vías y poblamiento romanos en el territorio del área metropolitana de Barcelona*. Barcelona: Comisión Provincial de Urbanismo, 1969.
- FABRE, G.; MAYER OLIVÉ, M.; RODÀ DE LLANZA, I., “À propos du pont de Martorell: la participation de l'armée à l'aménagement du réseau routier de la Tarraconaise orientale sous Auguste”. Dins: *Épigraphie hispanique: problèmes de méthode et d'édition*. París: Bocard, 1984, p. 282-288.
- FABRE, G.; MAYER OLIVÉ, M.; RODÀ DE LLANZA, I., “Epigrafia romana de Rubí i els seus encontorns”, *Butlletí del Museu de Rubí*, 5 (1982), p. 81-104.
- FABRE, G.; MAYER OLIVÉ, M.; RODÀ DE LLANZA, I., *Inscriptions romaines de Catalogne, I: Barcelone (sauf Barcino)*. París: Bocard, 1984.
- FARRENY AGRÀS, M.; MAURI MARTÍ, A.; VIVES TORT, M., “La seqüència històrica del Pont del Diable i el seu context territorial”. Dins: M. Gómez Inglada; G. Gutiérrez Ortola; M. Luengo Carrasco (eds.), *Miscel·lània d'homenatge a Jaume Codina*. El Prat de Llobregat: Ajuntament, 1994, p. 219-250.

- FERNÁNDEZ FLORES, A.; RODRÍGUEZ AZOGUE, A., *Tartessos desvelado: la colonización fenicia del suroeste peninsular y el origen y ocaso de Tartessos*. Còrdova: Almuzara, 2007.
- FONT PIQUERAS, J., *Sant Joan de Benviure (Castellbisbal, el Vallès Occidental)*. Barcelona: Arxiu del Servei d'Arqueologia, 2016 (memòria núm. 12.732).
- GALINDO TORRES, J., *Castellbisbal, un viatge a través del temps: l'evolució del paisatge des de fa 21 milions d'anys*. Castellbisbal: Museu de la Pagesia, 2000.
- GALINDO TORRES, J.; Àlvarez Pérez, A., *Informe tècnic sobre l'anàlisi de morters i estudi petrogràfic dels materials lapidis procedents de les excavacions arqueològiques de Can Pedrerol de Baix*. Barcelona: Arxiu del Servei d'Arqueologia, 2004 (memòria núm. 4.643).
- GALINDO TORRES, J.; Mauri Martí, A., "L'obra gòtica del Pont del Diable de Martorell"- Dins: *Sociedades en transición. IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. III. Alacant: Diputació Provincial, 1994, p. 743-748.
- GIBERT REBULL, J., *A l'ombra de Barchinona: antecedents i gènesi de la societat feudal a l'entorn del delta del Llobregat (segles VI-XI)*. El Prat del Llobregat: Ajuntament de El Prat de Llobregat, 2016.
- GIBERT REBULL, J., *En els orígens del «Castrum Benevivere quem vocant Episcopale»: el terme de Benviure/Castellbisbal, de l'antiguitat a l'edat mitjana*. Castellbisbal: Ajuntament de Castellbisbal, 2019.
- GONZÁLEZ BLANCO, A. (ed.), *Los columbarios de La Rioja*. Múrcia: Universidad de Murcia, 1999 (monogràfic núm. 17 de la col·lecció "Antigüedad y Cristianismo: Monografías Históricas sobre la Antigüedad Tardía).
- GRACIA ALONSO, F., "Comercio, colonización e interacción griega en la Península Ibérica entre los siglos VIII y II a.C". Dins: *Ídem* (coord.), *De Iberia a Hispania*. Fuenlabrada: Ariel, 2008, p. 475-551.
- GRACIA ALONSO, F.; Munilla Cabrillana, G.; Riart Jou, F., *El llibre dels ibers: viatge il·lustrat a la cultura ibèrica*. Barcelona: El Mèdol, 2000.
- GRACIA IBÁÑEZ, M. V., *Tres asentamientos paleolíticos en el valle inferior del Llobregat*. Igualada: Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, 1990 (monogràfic núm. 2 de la revista *Estrat*).
- GURT ESPARRAGUERA, J.M.; RODÀ DE LLANZA, I., "El Pont del Diable: el monumento romano dentro de la política territorial augustea", *Archivo Español de Arqueología*, 78 (2005), p. 147-165.

- HERNÁNDEZ SAN JOSÉ, D., “En torno a la identificación de un altar rupestre paleocristiano en un cenobio tardorromano en La Sacristía (Beas de Guadix, Granada) y su relación con un hipotético monasterio visigodo o mozárabe en El Marchal (Granada)”, *Astarté: Estudios del Oriente Próximo y el Mediterráneo*, 2 (2019), p. 45-III.
- IZQUIERDO TUGAS, P., “L’ancoratge de les Sorres: el port de la vall del Llobregat”. Dins: C. Carreras Monfort; J. Guitart Duran; A. López Mullor (coords.), *Barcino, II: Marques i terrisseries d’àmfores al Baix Llobregat*. Barcelona: ICAC, 2013, p. 309-322.
- IZQUIERDO TUGAS, P., “Intervenció arqueològica al pont del Diable (Martorell, Baix Llobregat; Castellbisbal, Vallès Occidental): resultats de la primera fase”, *Tribuna d’Arqueologia 1997-1998*, p. 39-52.
- IZQUIERDO TUGAS, P., *Memòria de la primera fase d’intervenció arqueològica al Pont del Diable (Martorell, Baix Llobregat/Castellbisbal, Vallès Occidental)*. Barcelona: Arxiu del Servei d’Arqueologia, 1997 (memòria núm. 2.232).
- JUSTEL PERANDONES, C., “Monasterio de Debre Damo en Etiopía” (article publicat a Internet: <https://medium.com/@CesarJustel/monasterio-de-debre-damo-en-etiofia-e01440b04078>).
- LESTI VILA, O., “Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena”. Dins: *El vi a l’antiguitat: economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona: Museu de Badalona, 1999, p. 246-257.
- MARTÍN COLLIAGA, A., “De la cultura de los ‘sepulcros de fosa’ al grupo de Veraza en el Vallés”. Dins: *Estudios de la antigüedad: prehistoria del Vallés*, vol. II. Bellaterra: UAB, 1985, pp. 3-57.
- MASCORT ROCA, M.T.; SANMARTÍ GREGO, J.; SANTACANA MESTRE, J., *El jaciment protohistòric d’Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1991.
- MAYER OLIVÉ, M., “Puntualitzacions al coneixement del Vallès en època romana”. Dins: *XXXIII Assemblea Intercomarcal d’Estudiosos*. Granollers: Museu de Granollers: 1988, p. 167-169.
- MENÉNDEZ PABLO, F. X.; SOLÍAS ARÍS, J.M., “La *Via Augusta* de Barcelone à Martorell”. Dins: Castellvi, G. i altres (eds.), *Vies romaines de Rhône à l’Ebre: Via Domitia et Via Augusta*. París: Ministère de la Culture et de la Communication, 1997, p. 157-167.

- MORERA PÉREZ, J.; OLESTI VILA, O.; CARRERAS MONFORT, C., “Centres de producció amfòrica i territori a la riba dreta del Llobregat: novetats de la terrisseria del Mercat (Sant Vicenç dels Horts)”, *Pyrenae*, 41/2 (2010), p. 49-79.
- MORET PUJOL, L., *Estudi arqueometal·lúrgic del jaciment romà de Can Pedrerol de Baix (Castellbisbal)*. Barcelona: Arxiu del Servei d'Arqueologia, 2000 (memòria núm. 5.119).
- MORET PUJOL, L., *Memòria de l'excavació a la vil·la romana de Can Pedrerol de Baix*. Barcelona: Arxiu del Servei d'Arqueologia, 2004.
- MORET PUJOL, L.; CARRERAS MONFORT, C.; MIRÓ ALAIX, C., “Terrissieries al voltant de la riera de Rubí: Can Tintorer (El Papiol) i Can Pedrerol de Baix (Castellbisbal)”. Dins: C. Carreras Monfort; J. Guitart Duran; A. López Mullor (coords.), *Barcino*, II: *Marques i terrissieries d'amfores al Baix Llobregat*. Barcelona: ICAC, 2013, p. 17-32.
- NAVARRO SÁEZ, R., “El reconeixement de l'hàbitat: les vil·les”. Dins: P. de Palol Salelles, *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1999, p. 109-118.
- NAVARRO SÁEZ, R.; MAURI MARTÍ, A.; FARRENY AGRÀS, M., “Basílica de Santa Margarida de Martorell”. Dins: P. de Palol Salelles, *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1999, p. 186-188.
- NOGUERA GUILLÉN, J., *La conquesta romana de Catalunya*. Tarragona: ICAC, 2011.
- OLESTI VILA, O., “El territori del Maresme en època republicana (ss. III-I aC): estudi d'arqueomorfologia i història”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 6 (1994), p. 135-145.
- OLESTI VILA, O.; CARRERAS MONFORT, C., “Le paysage social de la production vitivinicole dans l'ager *Barcinonensis*: esclaves, affranchis et *institores*”, *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 39/2 (2013), p. 147-189.
- OLLER GUZMÁN, J., *El territori i poblament del Vallès en època antiga: del sorgiment de la societat ibèrica a la romanització (ss. VI aC-II dC): estudi arqueomorfològic i històric*, vol II. Bellaterra: UAB, 2012, p. 64-65.
- OLLER GUZMÁN, J., *El territorio y poblamiento de la Layetania interior en época antigua (siglos IV a.C.-I d.C.)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2015, p. 186-273.
- PAGÉS PARETAS, M., “Una torre romana a Castellví de Rosanes dominant la Via Augusta sobre el pas del Llobregat”, *Fonaments*, 7 (1988), p. 163-168.

- PALET MARTÍNEZ, J.M., *Estudi territorial del Pla de Barcelona: estructuració i evolució del territori entre l'època íbero-romana i l'altmedieval (segles II/I aC-X/ XI dC)*. Barcelona: Ajuntament, 1997.
- PALET MARTÍNEZ, J.M. – FIZ FERNÁNDEZ, J.I. – ORENGO ROMEU, H.A., “Centuriació i estructuració de l'ager de la colònia *Barcino*: anàlisi arqueomorfològica i modelació del paisatge”, *QUARHIS*, 5 (2009), p. 106-123.
- PENA GIMENO, M.J., “Apuntes sobre los repartos de tierras en la Hispania republicana y las listas de nombres”, *Faventia*, 20/2 (1998), p. 153-161.
- PI I SAUMELL, J., “Un hallazgo prehistórico en Castellbisbal”, dins: *Programa de la Festa Major de Castellbisbal*. Castellbisbal: Ajuntament, 1956, p. 2-3.
- PLAYÀ GUIRADO, R., “Can Pedrerol de Baix: una vil·la romana productora d'àmfores de vi”, *Ben viure. Butlletí dels Amics i Amigues del Museu*, gener de 1998.
- PUIG I CADAFALCH, J., *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1908.
- PUJADES CAVALLERIA, J.; SUBIRANAS FÀBREGAS, C., *Memòria de la intervenció arqueològica a l'ermita de Sant Joan de Benviure o de Ca n'Esteper*. Barcelona: Arxiu del Servei d'Arqueologia, 2000 (memòria núm. 6.582).
- REVILLA CALVO, V., “El poblamiento rural en el noroeste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d.C.: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas”. Dins: P. Moret; M. T. Chapa Brunet (coords.), *Torres, atalayas y casas fortificadas: explotación y control del territorio en Hispania (ss. III a. de C.-I d. de C.)*. Jaén: Universidad de Jaén, 2004, p. 175-204.
- REVILLA CALVO, V., *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*. Barcelona: L'Estaquiro, 1995.
- REVILLA CALVO, V.; SANTACANA MESTRE, J., *Catalunya romana*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2015.
- RODÀ DE LLANZA, I., “Barcelona: de la seva fundació al segle IV dC”. Dins: J. Beltrán de Heredia Bercero (coord.), *De “Barcino” a Barcelona (segles I-VIII): les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*. Barcelona: MUHBA, 2002, p. 21-31.
- SALES CARBONELL, J., *Las construcciones cristianas de la Tarraconensis durante la antigüedad tardía: topografía, arqueología e historia*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2012.

- SALES CARBONELL, J.; BUENACASA PÉREZ, C., “*In unum estis congregati*”. *Arqueologia del primer monacat cristià (segles IV-VII dC)*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia, 2018.
- SANMARTÍ GREGO, J.; SANTACANA MESTRE, J., *Els ibers del nord*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2005.
- SANZ DE SIRIA CATALÁN, A., “La evolución de las paleofloras en las cuencas cenozoicas catalanas”, *Acta Geológica Hispánica*, 29 (1994), p. 169-189.
- SOTO CAÑAMARES, P. DE, *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudi de distribució i de mobilitat*. Bellaterra: UAB / ICAC, 2010. Tesi doctoral inèdita.
- TERRATS JIMÉNEZ, N., “Noves aportacions sobre el jaciment romà de Can Cabassa (Sant Cugat del Vallès)”, *Gausac*, 13 (1998), p. 29-39.
- VALDENEBRO MANRIQUE, R., *Mapa del Patrimoni Cultural de Castellbisbal*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2011 (web: <https://patrimonicultural.diba.cat>).
- VILALTA MARTÍNEZ, J., “Dades per l'estudi del territori de Castellbisbal (Vallès Occidental) en època romana”. Dins: *XXXII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Rubí: Centre d'Estudis Rubinencs, 1989, p. 195-213.

